

הסרגנוס (קיטל)

הבגד שנתהפך משמחה לאבל

יואל בלאמו"ר משה האפמאן

תשרי תשע"ט

להערות:

Hoffman1360@gmail.com

©

כל הזכויות שמורות להמחבר.
ושארית ישראל לא יעשו עוולה.

פתח דבר.

בעת שאנו עומדים בימי תשרי, ימי הרהמים והסליחות, שבהם אנו נוהגים בכמה מנהגים שונים ומשונים, והמטרה בהנהגות הללו הם, או כדי להראות בזה ענין של רחמים, או ענין של סליחה וכפרה, או טהרה ונקיות. וכדאי לעיין ולחקור באחד מן המנהגים, אשר כהיום כמעט שלא ימצא אפילו מקום אחד שלא ינהגו בה. והוא המנהג ללבוש קיטל בשעת התפילה ביום כיפור.

ובאמת אין זה מנהג מיוחד ליום כיפור, אלא גם בשאר זמנים בשנה מצינו מנהג זה, כמו החזן בראש השנה, והושענא רבא, וכן בפסח אצל הסדר, וכן חתן כשעומד אצל החופה. וכן החזן בעת שמתפלל תפילת גשם וטל. וכדאי לחקור ולראות מהיכן מנהג זה בא, ומה היה ההשתלשלות המנהג במשך הדורות.

בהמשך דברינו יבואר שהמנהג כהיום אינו אותו המנהג שהתחילו לנהוג בה בתחילת ימיו, אלא נשתנה לגמרי. וכן שהשינויים נתקיימו בשביל סיבות ומצבים שאירעו במשך תחילת המנהג בימי הביניים. וכן הזמנים של לבישת הקיטל נשתנה במשך הדורות, וכל זה אבאר בהמשך המאמר.

באמת יש לנו מנהגים הרבה, אבל מנהג זה נראה לי כמנהג חשוב מאוד. כי הבגד הוא דבר חשוב, כיון שהרבה נראה על ידי הבגד וכמו שאבאר. ואין כוונתי במאמר זה לבאר המנהג בזמנינו, אלא לבאר האיך המנהג נתגלגל, ונשתנה עד המאה ה-20.

מבוא.

באופן כללי הרושם וההבעה של עמים, חושביהם ורגשיהם, נראה מהשמלה שלהם, ההשמלה מראה כאב וצער, הנאה ושמחה. אבל זהו באופן כללי ובהבטה פילוסופי, אבל באופן פרטי הלבוש הוא מדד התרבות¹. ומצב התקדמות הלבוש גם כן מראה לנו מצב הלבוש. ואינו מתקדם רק אם מקדמים אותה². וכן על ידי הלבוש של האדם אפשר לראות באיזה מצב האדם הפרטי עומד³, דעשיר לובש בגדים נאים ועני לובש בגדים יותר פשוטים. וכן שר או שופט לובש בגדים יותר מכובדים מאנשים פשוטים, דהכסות היא גם מעטה של תהילה למושלים ולבעלי המשרה ולנכבדי הארץ⁴. וכן תלמיד חכם לובש בגדים מיוחדים⁵. וכן למצבים שונים לובשים

¹ measure of civilization

² א. ברילל, הובא אצל י. אברהם, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

³ וכמאמר חז"ל (תלמוד בבלי מסכת שבת דף קמ עמוד ב') כיתניתא, כיתא נאה, וברש"י מבאר "ראויה להושיב בעליה בכיתה נאה". וכן מצינו פתגם השנויה בפי הגרמנים "קליידער מאכען לייטע". ראה קדמוניות התלמוד, ד"ר שמואל קראוס, תל אביב, תש"ה, עמוד 16.

⁴ וכיכול גם הקב"ה לובש עשרה לבישים. ראה: שיר השירים רבה ד' י'. דברים רבה ב' כ"ז, ילקוט תהלים רמז תתמו.

⁵ היהודים בזמן הזה אין להם קיסרים ומלכים ושרים גדולים, ולכן נאלמה ציוני תפארתם של המושלים. ולכל היותר מרמזים עליהם באגדות ובמשלים. אכן כתה אחת של אנשים יש ביניהם, אשר אליהם יביטו ביראת הכבוד. הם תלמידי חכמים, האנשים המצוינים בתורה, ובהלכות ובכל מדות טובות. ומצינו שעטיפתם שונה מעטיפת כל אדם פשוט. ולא שעולה ביקר ובתפארת על הבגדים של אנשים פשוטים, אלא שמצוינות ומיוחדת בכמה בחינות. כמו בבחינת הטהרה, והניקיון, ותשמש הבגד כזה על הכרת מעלת הנושאה. וכן מצינו כמה מאמרי חז"ל בענין טליתו של תלמיד חכם. כמו: "כל המתגאה בטלית של ת"ח וכו' (תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא דף צח) ומזה נראה שטלית מיוחדת היתה לו לת"ח, ומדמים אותה לפליוס pallium של היונים והרומים אשר בו היו מצוינים הפילוסופים שלהם (פילוסופים - חכמים). קראוס (קדמוניות, שם) כתב: "הלבשה מיוחדת יש כאן, אבל בגד מיוחד אין כאן", ובעיקר מיירי בענין נקיות הבגד. וכשאר מאמרי חז"ל, כמו: "כל תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה" (שם). "גנאי הוא לת"ח שיצא במנעלים המטולאים בשוק" (תלמוד בבלי, מסכת שבת דף קיד עמוד א'). אבל באמת אינו כן, אלא ברור שהיה נימוסים מיוחדים לתלמיד חכם בלבשו, כמו שמצינו (תלמוד בבלי, מסכת בבא בתרא, שם): "חלוק של ת"ח כיצד? כל שאין בשרו נראה מתחתיו". ואנו רואים מזה שכלי פשתן דקים מאד שהלובשם נראה ערום אינו ראוי לת"ח, וכדי שיהא ראוי לו צריך שיהא חלוקו גם כל כך שאין בשרו (ולא רגלו!) נראה

הבגד שנהפך משמחה לאבל

מלבושים מיוחדים, כמו לשבת ויום טוב, או לתפילה, וכן שופט בשעה שדן את דינו, וחזן בשעה שעומד להתפלל. וכן עבודת האדם ניכר בו לפי מלבושו.⁷

אצל היהודים הלבוש אינו ענין של אופנה, אלא תוצאה של האתיקה והמורל שלהם. וכן היה אצלם הבגד כאופן שהאדם נתכבד בו, כמבואר בכמה מאמרי חז"ל. ומהדרשה שדרשו חז"ל⁸ בפסוק⁹ "וכבדתו מעשות דרכיך", שלא יהא מלבושך של שבת כמלבושך של חול, נראה יותר, והיינו, שבגדים נקראו מכבודו של אדם. וכן מצינו מימרא של רבי יוחנן, שכלים הם הם מכבודו של אדם.¹⁰

ועוד מצינו שאצל חז"ל נקיות המלבושים היה דבר נחוץ מאוד¹¹, וכן שהאפשריות ללבוש בגדים הוא יותר נחוץ משאר דברים¹², ואפילו מאוכלים.¹³

מתחתיו. באמת, אצל הרומים לבשו את הבגד הנקרא Tunica, ובגד זה הולכת ומתגרגרת עד הרגלים.

וכן מצינו (שם): "טלית של ת"ח כיצד? כל שאין חלוקו נראה מתחתיו טפח". ודחק עצמו הרשב"ם לפרש שזהו "מקטורין", שמתכסה בו על כל בגדים שהוא לובש; ובאמת יש לומר שטלית זו פשוטה כמשמעה, סתם טליתו של ת"ח, והוא מתכוון לכסות בה גם את חלוקו. וכן מזה שכתוב במדרש (בראשית רבה פרק ע' ה') "שמלה, זו טלית, זכה אדם לתורה זכה לטלית". ראה מאמרו של קראוס, טליתם של תלמידי חכמים, בספר היוכל לכבוד מ. א. בלוק, בודאפשט 1905, עמוד 83-96. וכן בקדמוניות, עמוד 173.

⁶ ראה תלמוד בבלי מסכת מגילה דף טז עמוד א': "נתעטף מרדכי וקם ליה לצלותא".

⁷ ראה תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת שבת פרק א הלכה ג. ותלמוד בבלי מסכת סוכה דף נא עמוד ב.

⁸ תלמוד בבלי מסכת שבת, דף קיג עמוד א.

⁹ ישעיה פרק נח פסוק יג.

¹⁰ כי הא דרבי יוחנן קרי למאניה מכבדותי, תלמוד בבלי מסכת שבת, שם. ומסכת בבא קמא דף צא עמוד ב'. ילקוט ישעיה שם, ושאלתות סימן א'. וכן במסכת שבת דף י' עמוד ב', "היינו דאמר רב מילתא אלבישייהו יקירא".

¹¹ יהושע שוורץ במאמרו "תרבות חומרית בארץ ישראל: נזירים וחכמי התלמוד על בגדים ולבוש", על אתר ח' ט' (אב תשס"א). עמוד 7-20. מבאר באריכות נפלא החילוק בין חז"ל, לנזירים הנוצריים, והאיסיים בתקופת המשנה והתלמוד.

התקדמות הבגדים אצל היהודים נעשה באופן לאטי, והסיבה לזה היה בעיקר כיון שלא רצו להתקדם. אבל לא שלא רצו להתקדם כלל, אלא כיון שלא רצו להשתווה להגויים¹⁴.

ומצינו שגם אצל היהודים היה "לבוש יהודי אוניברסלי" ומלבוש זה היה מיני מלבושים של המדינה, אבל רק אחר שעם המדינה הפסיקו לילך במלבושים הללו, כיון שהיה מיושן. כמו הקפטן, שהיה לבוש פולנית לאומית, ואחר זה

והביא שם הרבה מקורות שהנזירים החמירו על עצמם בכמה אופנים ללבוש בבגדי עוני. וכתב "שהיו נזירים שהשקיעו מאמץ רב במראה ה'עני' וה'סמרטוטי' ". ועשו כן בהרבה אופנים. שהיה כאלה "שלבשו את הבגדים עד שהפכו לסמרטוטים", והיו מהם "שהחליפו את בגדיהם רק פעם בשנה". וכן הביא מקורות "שחלק מהבגדים היו במצב ירוד כל כך שאפילו עניים מרודים לא היו מוכנים ללבושם".

וכן יוסף בן מתתיהו (יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ב, ח, ד (127), מהד' י"ז שמוחני, ירושלים תשמ"ג, עמוד 13). מספר לגבי האיסויים בלשון זו: "אינם לובשים בגדים ולא סנדלים חדשים בטרם נקרעו הישנים או בלו מרב זמן". וכן מצינו אצל הפילוסוף היהודי, פילון האלכסנדרי, שמספר כי הכיר אנשים שהתנהגו בצורה סגפנית גם בענייני לבוש. בספרו על שחרע נוהג לארוב לטוב (19). ראה: י. עמיר, פילון האלכסנדרי: כתבים, ד, חלק ראשון, פירוש אליגורי לבראשית א-ה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 237.

מה שאין כן אצל היהודים הגישה הייתה הפוכה מזה, שלא ראו בחיי העוני שום ענין, רק אלו שהיו עניים "בלית ברירה נאלצו ללבוש בלואים", וביקשו להיחלץ מן המצב המכביד. "ובזה חז"ל הלכו בדיוק בכיוון הפוך מהנזירים".

בתלמוד בבלי (מסכת שבת דף קיד עמוד א') אנו מוצאים שורה של מימרות המיוחסות לרבי יוחנן וחבריו, שיחו בתקופה ההוא, המציגות דרישות שונות, חלקן מתייחס לתלמידי חכמים וחלקן מתייחס לכל אדם. הראשונים מצווים לשמור על שלמות הבגד ועל ניקותו, בעוד שביחס לכלל בני האדם יש דרישה להקפדה על החלפת בגדים, ראה שם.

וכתב שוורץ: "בעוד שהנזירים כאמור ראו מעלה באי החלפת הבגד, ראו בכך המקורות היהודיים רק ביטוי לעוני, מצב שעדיף להימנע ממנו". "אין זה אומר שלא היו עניים או אחרים שנאלצו ללבוש סמרטוטים, בין שרצו בכך ובין שלא רצו בכך". "בסופו של דבר, איש לא רצה להתלבש בדרך הזאת, ומי שבגדיו הפכו לסמרטוטים פנה לקהילה ולקופת הצדקה כדי לקבל עזרה ובגדים חדשים". [אבל ראה שם מה שכתב בסוף המאמר שמצינו מעט מקורות בחז"ל שהיו כאלה שלבשו בגדי עוני בדווקא, וראה מה שכתב לבאר בזה].

¹² על הפסוק "וישאלו ממצרים כלי כסף וכלי זהב ושמלות" (שמות יב לד) דרשו חז"ל (מכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה יג. דף יד עמוד א', ילקוט רמז ריח, ורש"י שם במקומו): "הכסות היתה חביבה עליהן יותר מכסף וזהב".

¹³ ראה תלמוד בבלי, מסכת חולין, דף פד עמוד ב.

¹⁴ משום הדין של חוקת העכו"ם. בענין זה ראה שו"ת מהרי"ק, לרבי יוסף קולון, שורש פח, אורייתא תשמ"ח, עמוד קסח - קעב. טור ושלחן ערוך יורה דעה סימן קעח, ובנו"כ שם. וראה ג. וולף, עמוד 45-69, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

נהגו בזה היהודים של רוסיה, ועכשיו זהו "לבוש יהודי", וכן מצינו דוגמאות הרבה. וכן מצינו שבמשך הדורות בעת הילוכם בגלות ממקום למקום, הביאו עמהם הלבוש של מקום זה למקום אחר, ולאחר זמן התחילו גם שם ללבוש כזה¹⁵.

מלבושים מיוחדים מצינו אצל היהודים בזמנים ובמצבים מיוחדים, כמו בשבת ויום טוב, וכן בבית הכנסת¹⁶, וכן בזמני שמחה כמו חופה וחתונה. והסיבה לזה הוא או כדי לסמל שום דבר, או ללבוש בדרך כבוד, כמו בגדי שבת ויום טוב וכדומה.

אחד מהבגדים שאנו לובשים בזמנים מיוחדים בשנה הוא בגד הנקרא "קיטל". שלובשים אותו בימים נוראים ועוד זמנים מיוחדים בשנה. ובמאמר זו אבאר אי"ה מהיכן מנהג זה בא, ומה היה השתלשלות המנהג במשך הדורות.

הלבוש היהודי בכלל הוא חלק גדול ממהותו של כלל ישראל, ובמשך הדורות אנו רואים, שמסרו נפשם שלא לשנות. אבל באמת במשך הזמן באופן לאטי השתנו הבגדים בכל מקום, אבל אנו רואים שבגדים אחדים אפילו אחר הרבה שנים נשאר אצלינו, ולא נאבד מאתנו. ואחד מהם הוא הקיטל, **שכמעט** לא נשתנו במשך הדורות, ובהרבה מקומות לא נשתנו כלל. וכמו שאבאר.

הקיטל הוא בגד ישרן, ויש אומרים שהוא בגד שכבר היה בימי התלמוד. ונקרא בראשונים ופוסקים בכמה שמות, בעיקר שרגניז או סרגנוס, וכן אקרא אותו אני בהמשך המאמר.

¹⁵ ראה א. רובינס עמוד 1. ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

¹⁶ וראה להלן מה שכתבתי בזה באריכות. ושכן מצינו גם אצל הנוצרים, שאצל הכנסייה לבשו בגדים מכובדים, ולהלן אבאר שזה גרם שינוי בגדים שלנו בשעת התפילה.

הסרגנוס

ואבאר כמה השארות מהיכן שם זה בא, ומה הוא יסודו. וכן מהו בגד זה.

הסרגנוס הידוע לנו הוא בגד לבן, וזהו הקיטל שאנו נוהגים ללבוש ביום כיפור ובעוד זמנים במשך ימי תשרי, וכן בליל פסח אצל הסדר, וכן חתן אצל החופה. בגד זה בעיקר ידוע לנו בשביל הגוון הלבן שבו, ולכן אבאר תחילה המקור הראשון שמצינו שנהגו ללבוש בגדים לבנים בזמנים מיוחדים.

בגדים לבנים מצינו כבר בימי המקרא, הכוהנים לבשו בגדים לבנים בשעת העבודה בבית המקדש. אבל הכהן גדול בכל ימי השנה לבש בגדים שנעשו מדברים אחרים, כמו זהב, ושאר צבעונים. וכן המלכים לבשו בגדים נאים צבעונים, כמו תכלת וארגמן, כמבואר במגילת אסתר ובשאר מקומות בתנ"ך. אבל מצינו בימי המקרא שבגדים לבנים היו בגדים שלבשו הרבה, וכן הכהן גדול ביום הכיפורים לבש בגדי לבן, הרי שבמצבים שונים לבשו דווקא בגדי לבן.

אבל המלבושים של ימי המקרא הם ענין ארוך בפני עצמו, ואכ"מ. ובמאמר זה אבאר בעיקר מה שמצינו בימי הז"ל בתקופת התלמוד, ובעיקר בימי הביניים, באמצע תקופת הראשונים עד ימינו¹⁷.

¹⁷ ובענין מלבושים בזמן המקרא, ראה: רובינס, שם, עמוד 16-5, אנציקלופדיה מקראית, ח"ד, ערך מלבושים, עמוד 49-1034.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

בגדים לבנים בשבת בזמן התלמוד.

כבר בזמן התלמוד מצינו שנהגו ללבוש בגדים מיוחדים בשבת. כמבואר במסכת שבת¹⁸:

"וכבדתו מעשות דרכיך, וכבדתו - שלא יהא מלבושך של שבת כמלבושך של חול. וכי הא דרבי יוחנן קרי למאניה מכבדותי"¹⁹.

וכן הובא בשאלות²⁰. וכן בירושלמי²¹ מבואר שהיו להם שני מלבושים, אחד מהם מיוחד לשבת ויום טוב, ואחד לחול:

"אמר רבי חנינא צריך שיהיו לו שני עטיפין אחד לחול ואחד לשבת, מ"ט? 'ורחצת וסכת ושמת שמלותיך' [רות ג' ג'], וכי ערומה היתה, אלא אלו בגדי שבתה, כד דרשה ר' שמלאי בציבורי' בכון חברי' לקובלי', אמרו ליה רבי כעטיפתינו בחול כן עטיפתינו בשבת, א"ל אעפ"כ צריכין אתם לשנות לשבת מן הדא..."²².

הגם שמבואר מזה שלבשו בגדים מיוחדים בשבת, אבל לא מצינו להדיא לאיזה בגדים חילפו, רק שהיה בגדים נאים, ושונים מבגדי חול, אבל לא מצינו פרטים נוספים לזה²³. אבל

¹⁸ תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף קיג עמוד א'.

¹⁹ ויש אומרים שחילוף בגדים לשבת הוא מן התורה, ראה תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף קיד. דכן משמע ברי"ף (דף מב, עמוד א), וכן כתב המאירי (שם), ורבינו פרחיה (בסוף פירוש רבינו פרחיה, עמוד 307), ובספר העיתים (סימן קצח). וכן מפרש המהרש"א (שם). אבל ברש"י לא משמע כן, ראה מה שכתב שאינו מתייחס לשבת.

²⁰ שאלות דרב אחאי, פרשת בראשית, שאלת א'. והובא גם במדרש תנחומא, בראשית, ב'.

²¹ תלמוד ירושלמי (וילנא), מסכת פאה, פרק ח' הלכה ז'.

²² מדברי הירושלמי מבואר שכבר בתקופת השופטים נהגו להחליף לבגדי שבת, וכן מבואר בילקוט שמעוני (רות רמז תרד). אבל באמת אפשר לומר שאינו ראיה, דעיקר הכוונה היה שלבש בגדים נאים, ובזמן כתיבת המדרש זה היה בגדי שבת.

²³ לאריכות בענין החיוב ללבוש בגדי שבת, ראה במאמרו של שלום אליעזר רוטר בכתב עת מבקשי תורה, מט', תשס"ט, עמוד לא-נב.

אנו רואים²⁴ שרבי יהודה בר אלעאי לבש לכבוד שבת 'סדינים' של פשתן:

"אמר רב יהודה אמר רב: כך היה מנהגו של רבי יהודה בר אלעאי, ערב שבת מביאים לו עריבה מלאה חמין, ורוחץ פניו ידיו ורגליו, ומתעטף ויושב בסדינין המצוייצין..."

באופן חיובי אנו יודעים, שמה שנקרא אצלם סדין נצטיין בלבן, ויש לזה כמה ראיות. ובכן אם אנו מוצאים סדין כלבוש שבת, זאת אומרת, שלבשו בגדי לבן לכבוד שבת. וכן מבואר ברש"י²⁵, וראה להלן עוד מה שאבאר מהו בגד זה.

בליצנות שעשו הרומים כנגד היהודים בתיאטרון שלהם, נזכר הלבוש הזה בשם "חלוקא דיהודאי בשבתא"²⁶, ושם בא בבחינה, שלבוש זה יש לו קיום רב. והוא מסתבר, שהרי לובשים החלוק הזה רק פעם אחת בשבוע²⁷, ולכן נתקיים לזמן רב.

לפי רבן שמעון בן גמליאל נהגו בנות ישראל ללבוש בזמנים מיוחדים בגדי לבנים, כמבואר במשנה²⁸:

"אמר רבן שמעון בן גמליאל, לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכפורים, שבהן בנות

²⁴ תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף כה עמוד ב'.

²⁵ ז"ל: "סדינים של פשתן, ובהן ציצית של תכלת, כלאים, אלא שמותר מן התורה, דדרשין סמוכין: לא תלבש שעטנז גדילים תעשה לך".

²⁶ ראה איכה רבה (בבב) פתיחתא יז, ד"ה רבי אבהו פתח: "...מאחר שהן יושבין ואוכלין ושותין ומשתכרין, הן יושבין ומשיחין בי, ומלעיגים בי, ואומרים בגין דלא נצרוך לחרובא כיהודאי, והן אומרים אלו לאלו, כמה שנים את בעי מחי, והן אומרים כחלוקא דיהודאי דשבתא".

²⁷ ראה: קדמוניות, שם עמוד 25. קוהוט, כך ג', עמוד 416. וראה בקדמוניות (שם), שדן איזה בגד היה, ונוטה לומר שהיה טלית לבן.

²⁸ מסכת תענית, פרק ד משנה ח', ושם, דף כו עמוד ב'.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

ירושלם יוצאות בכלי לבן שאולין, שלא לבייש את מי שאין לו²⁹.

והיינו שנהגו לצאת לחוץ במלבושים לבנים, וכדי שלא לבייש מי שאין לו שאלו זה מזה³⁰. וכנראה מדברי המשנה לבשו בגדים לבנים להראות השמחה על ידי זה.

וזוהו המקור הראשון שמצינו שלבשו בגדים לבנים כדי להביע רגשי שמחה. אבל באמת זה שללבוש בגדים לבנים הוא אופן להביע שמחה שבליבו מצינו גם בתוספתא³¹: "כל הפורש מדרכי ציבור אין מתעסקין עמו לכל דבר. אהיהם וקרוביהם לובשים לבנים ומתעטפין לבנים, ואוכלין ושותין ושמחין שאבדו שונאיו של מקום...". מכל זה נראה שבגדים לבנים היו בגדי שמחה, והיה ידוע כבגדי שמחה, עד שלובשם כדי להביע השמחה במיתת הפורשים מדרכי הציבור.

בירושלמי³² מצינו שנהגו עם ישראל ללבוש לבנים ולהתעטף לבנים ביום כיפור:

"ר' חמא בי ר' חנינה ור' הושעיה... אי זו אומה כאומה הזאת בנוהג שבעולם אדם יודע שיש לו דין לובש שחורים ומתעטף... אבל ישראל אינן כן, אלא לובשים לבנים ומתעטפין לבנים... ושמחים, יודעין שהקב"ה עושה להן ניסים".

²⁹ יש לתמוה דלפסוק "לא יהי' כלי גבר על אשה" (דברים פרק כב פסוק ה') נדרש (בספרי שם, רמז רכ"ו דף קטו עמוד ב') "שלא תלבש אשה" כלים לבנים ואיש לא יתכסה בגדי צבעונים". וצריך לומר שכן היה העולם נוהג באותם הימים.

³⁰ בענין תקנת חז"ל כדי שלא יבייש מי שאין לן ראה: התקנות בישראל, ישראל שציפנסקי, ח"ב, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשס"ד, עמוד שכה ולהלן.

³¹ מסכתות קטנות, מסכת שמחות, פרק ב' הלכה ח'.

³² תלמוד ירושלמי (וילנא), מסכת ראש השנה, פרק א' הלכה ג'. הובא גם בילקוט שמעוני, תורה, פרשת ואתחנן, רמז תתכ"ה. וכן בילקוט שמעוני תהלים רמז תתפח.

הסרגנוס

וז'הו המקור ראשון שמצינו, שנהגו כל העם ללבוש בגדים לבנים ביום טוב, ומבואר מדברי הירושלמי שהסיבה לזה הוא כדי להביע השמחה. וירושלמי זה מובא אצל הרבה ראשונים, ויש מהם שהביאו הירושלמי בגירסא אחרת.³³

אבל רבי יחיאל בן רבי יקותיאל ממשפחת הענונים³⁴, מרבני רומא בתחילת מאה ה-13, מחבר ספר תניא רבתי³⁵ הביא³⁶

³³ ראה: מחזור ויטרי, עמוד 345 במהדורת נירנבערג, תרפ"ג, בהוספה מכת"י, שהביא הירושלמי, אבל לא זכר כלל שלובשים בגדים לבנים, רק שלובשים בגדים נקיים. בספר המנהיג, לד' אברהם ברבי נתן הירחי, הלכות ראש השנה, סימן א'. הראב"ה, מהדורת ר' אביגדור אפטוביצר, חלק ב', סימן תקכ"ט, עמוד 207, וראה שם בהערותיו, ושם בחלק ג', סימן תתע"ד, עמוד 634. והגהות מיימוניות לרמב"ם הלכות שופר, פרק א', אות א' בשמו. וכן הרא"ש, סוף מסכת ראש השנה, מביא את הירושלמי בשמו. והביאו גם בקיצור פסקי הרא"ש לראש השנה, פרק א', אות ג'. אור זרוע חלק ב', סוף סימן רנ"ז. ספר שבולי הלקט סדר ראש השנה, סימן רפד. תניא רבתי, סוף סימן ע"ב, מהד' הורוויץ, עמוד 155. טור אורח חיים תקפ"א בשם מדרשו. מרדכי לראש השנה, סוף סימן תש"ח. שו"ת תשב"ץ, חלק א', סימן קנ"ז. שו"ת ריב"ש סימן תקי"ג, ועוד.

³⁴ שנת לידתו אינו ידועה, ומשערים שנולד בערך בשנת 1260. ראה ישראל בראון (מהדיר), תניא רבתי, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשע"א. עמוד 6, ציון 37. ובמבוא על ספר תניא רבתי, לרבי שמעון הורוויץ, ירושלים, תשל"ח. וכתב שכפי הנראה הוא היה חי בזמן המהר"ם מלונגברג, הרשב"א והרא"ש, דהיינו במחצית השני של המאה ה-13, והובא בתשובות מהר"ק, (סימן קמ"ד).

החוקר י. צ. פיינשטיין בכתב עת סיני, פ', עמוד יח. הביא ראיה לזה, דבספריית הקתדרלה, טולין, ישנו כתב יד, ובו פסקי הלכות שחיטה לרבי יחיאל ב"ר יקותיאל, בהקדמה לספר זה מוזכרת המחבר, וכתב: "...הזיקיתני אני יחיאל ב'ר' יקותיאל ב'ר' בנימין הרופא". ושם הביא "מורי הרב חביבי" הריבב"ן, אם כן מסתבר שזהו גם כן יחיאל הסופר הנזכר בתניא, דגם שם כתב פעמים רבות הלכות בשם "מורי הרב חביבי ז"ל". ורבי יחיאל היה תלמידו של הריבב"ן, ראה אצל בראון, עמוד 10.

באוצר הגדולים (ח"ה אות י'), תתלו) כותב שהוא נפטר בשנת 1285 ברומא. אולם לא יתכן לומר שרבינו נפטר בשנה זו, שאף אם נאמר שמה שכתב בעל שלשלת הקבלה שספר התניא נגמרה בתיבתו בשנת ה'א' ע"ד 1314 זה טעות, מכל מקום בכת"י לידן שהוא כתב ידו של רבינו כתוב שנגמרה העתקתו ב"ב שבט שנת מ"ט 1289. ובסדר נזיקין כתוב שנגמרה העתקתו בכ"ה אדר ראשון שנת מ"ט 1289, וכן בכתב ידו של רבינו מספר מעלות המידות כתוב בסופו נשלם באב שלשנת מ"ז 1287. אם כן בודאי לא נפטר קודם שנת 1289. אבל הורוויץ כתב שבדפוס נגמרה שנת רע"ד כתוב שנפטר בשנת ע"ד, והיינו כמו שכתב שלשלת הקבלה, אבל אין זה ראיה מוכחת, כמובן.

³⁵ מצינו כמה שיטות מי הוא מחבר ספר תניא רבתי, הצמח דוד (לרבי דוד גאנז, תחילת האלף הששי, סימן ע"ד) כתב בשם בעל שלשלת הקבלה "שרבי" יהודה ב"ר בנימין" הוא שחיבר את ספר התניא באיטליה, והוא היה לאנשי איטליה מורה צדק למנהגם".

הבגד שנהפך משמחה לאבל

מנהג דומה מתלמוד בבלי³⁷, שביום הכיפורים "לובש בגדים נקיים ולבנים, כדאמרינן מאי דכתיב לקדוש ה' מכובד³⁸ זה יום הכיפורים, שאין בו לא אכילה ולא שתיה אמרה תורה כבדוהו בכסות נקיה". והנה הגם שבתלמוד שלנו לא כתוב שנהגו ללבוש לבנים ביום כיפור אלא כסות נקיה, למד בעל תניא רבתי מזה, שנהגו ללבוש לבנים. ויש אומרים שהיה לו גירסא כן³⁹, אבל לא מסתבר שהוא היחידי בגירסא זו, ויותר מסתבר לומר שמפרש כן משום שהוא היה נוהג כן⁴⁰, וכמו שאבאר להלן שבאמת נהגו כן.

ומהנ"ל מבואר שבימי התלמוד נהגו ללבוש בגדי לבן בזמן שמחה, אבל לא מצינו מפורש בשום מקום אחר שנהגו ללבוש לבנים במועדים או שבתות או זמני שמחה אחרות בקביעות. והגם שברור שבגדי לבנים היו מצויים, והיו נחשבים לבגדי שמחה. אבל לא מצינו בשום מקום שרק בגדי לבן נחשבו כבגדי שמחה באופן מיוחד, אלא מצינו איפכא, דבהרבה מקומות אנו רואים שלבשו בגדי צבעונים כבגדי

אולם המעיין בדברי שלשלת הקבלה (מהדורת ירושלים, תשכ"ב, עמוד קכט) יראה שהוא לא כתב כלל שרבינו יהודה ב"ר בנימין הוא שחיבר את ספר התניא, אלא שמחבר התניא היה בדורו של רבי יהודה ב"ר בנימין, וגם היה תלמידו כפי שכתוב בתניא כמה פעמים, והעלים את שמו מרוב ענוותנותו. וגם החיד"א בשם הגדולים דחה את דעה זו, ממה שכתב התניא "אני יחיאל הסופר" הרי שהיה שמו יחיאל ולא רבי יהודה. מסקנת ר' דוד קונפורטי בעל קורא הדורות הוא שמחבר התניא הוא "רבי יחיאל ב"ר יקותיאל ב"ר בנימין ב"ר יחיאל הרופא ממשפחת הענוים מחכמי רומא שבאיטליה". וראה עוד במבוא של הורוויץ.

³⁶ סימן ע"ח.

³⁷ מסכת שבת דף קיט עמוד א'.

³⁸ ישעיה פרק נח פסוק יג.

³⁹ וראה מה שכתב בקדמוניות שם עמוד 25, שמשער שכסות לבן מקורו מכסות נקיה. וכתב "לבן ונקי מושגים נרדפים הם... ומה שהוא לבן הוא נקי, ולהיפך".

⁴⁰ וכן מבואר בפירוש התפלות והברכות של ר' יהודה ב"ר יקר, רבו של רמב"ן, מהדורת שמואל בהר"י ירושלמי, ירושלים, תשל"ט, חלק א' עמוד טז. וחלק ב', עמ' ק"ד, כתב שביום הכיפורים "לובשין לבנים דרך שמחה" והביא הירושלמי הנ"ל, - דמירי מראש השנה - מדברים רבה, אבל לא ציין המקור. וכן הביאו מפסיקתא, וירושלמי בהערותיו שם ציין לפסיקתא דרב כהנא, וצ"ע.

הסרגנים

שמחה. כמו שראינו שכל אדם חייב לקנות לאשתו בגדי צבעונים לקיים בזה שמחת יום טוב. אבל בתקופת הראשונים מצינו שבגדים לבנים היה יותר נפוץ, ולבשו לבנים בזמנים מיוחדים כמו שבת ויום טוב, וכמו שאבאר.

כמבואר למעלה, מצינו שבזמן התלמוד לבשו בגדים לבנים, אבל אינו מבואר בתלמוד איזה בגד לבן לבשו, ואינו מבואר אם בכלל היה בגד מיוחד שנהגו ללבוש. אבל בתקופת הראשונים מצינו בגד מיוחד שנהגו ללבוש בשבת ויום טוב. וזהו הבגד הנקרא שרגניז, והבגד הזה ידוע לנו כבגד לבן. והגם שאין אנו רואים קשר מיוחד בין בגדי לבן שלבשו בראש השנה לבגד זה, אבל אינו החוק לומר שזה היה הבגד שלבשו בראש השנה. אבל להלן אבאר שאין זה מוכח, ואפשר לומר שהבגד לבן בראש השנה ושאר מועדים היה בגד אחר.

יש אומרים שכבר בימי התלמוד לבשו בגד זה⁴¹, אבל לא הביאו מקור לזה. אבל מצינו בין מפרשי המלות שרצו לברר איזה בגד שמצינו בתלמוד שהוא השרגניז.

אונקלי ופירושיו.

בתלמוד הובא הרבה בגדים בשמותיהם, והרבה מהם נקראים על פי שמותיהם הרומיים והיוונית ופרסיים. אחד מן הבגדים אשר מצינו אותה כמה פעמים, הוא הלבוש הנקרא "אונקלי", ומצינו מבוכה גדולה בין הראשונים מהו בגד זה, וראיתי מה שכתב הרב חנוך י. קוהוט⁴²:

⁴¹ ראה אצל רובינס, שם, עמוד 2.

⁴² ספר הערוך השלם, מאת רבינו נתן בן יחיאל, נערך ע"י הרב חנוך יהודה קוהוט, וינה תרל"ח - תרנ"ב. חלק א', עמוד 8-157.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

"אונקלי היא מן המלות הקשות שמצאתי ראיתי בדברי חז"ל, וחזרתני על כל מפרשי המלות הזרות למצא דבר חפץ ומתיישב ואין נולה את אזני..."

ויש מי שאומר שבגד זה הוא השרגניז, אבל כמו שאבאר בהמשך, אינו מוכח, ואשתדל לבאר השיטות מהו בגד זה.

המקום הראשון שהוזכר בגד זה הוא במשנה מסכת מגילה⁴³:
"...נתנה [התפילין] על מצחו או על פס ידו הרי זו דרך המינות, ציפן זהב ונתנה על בית אונקלי שלו, הרי זו דרך החיצונים". וכמו כן הובא בירושלמי⁴⁴ קצת בגירסא משונה מהבבלי: "...ציפה זהב ונתנה על בית יד אונקלי שלו הרי זו דרך החיצונים". הרי שהאונקלי הוא בגד עם בית יד.

בגד זה הובא גם כן בתוספתא⁴⁵ בדיני כתמים: "נמצא על בית יד אונקלי שלה, אם מגיע כנגד תורפה טמאה, ואם לאו טהורה...". ומבואר מזה, שהוא בגד קצרה קצת, עד שכמה פעמים אינו מגיע לבית התורפה. אבל לכאורה אין להניח מזה שלעולם הוא קצרה, על כל פנים שיש מין קצר מבגד זה.

וראה עוד במדרש איכה רבה⁴⁶ שהביא בגד הנקרא אונקלי: "בני ציון היקרים. מה היה יקרותן, ... ד'א בני ציון היקרים. בשעה שהיה אחד מהם נזמן לסעודה, היה הופך אונקלי שלו השמאלית שאם יבוא אחר לזמנו היה יודע שהוא מזומן לסעודה ולא יטעיננו טענת חנם..."⁴⁷.

⁴³ משנה, מסכת מגילה, פרק ד' משנה ח'.

⁴⁴ תלמוד ירושלמי (וילנא), מסכת מגילה, פרק ד' הלכה ט'.

⁴⁵ תוספתא, מסכת נדה (צוקרמאנדל), פרק ז' הלכה א'.

⁴⁶ איכה רבה (בבב), ד' ב'.

⁴⁷ ומזה משמע גם כן שהיה לו בית יד, וכנ"ל, אבל משמע שהבית יד נקרא אונקלי. ואפשר לומר שצריך להוסיף בזה שהפך בית יד אונקלי השמאלית.

הסרגנוס

הגמרא⁴⁸ דן בענין כמה בגדים מותר להציל בשבת מן הדליקה, והביא שיטת רבי יוסי דאפשר להציל שמונה עשר בגדים, והגמרא חושבם, ואלו הם:

"רבי יוסי אומר: שמנה עשר כלים, ואלו הם שמנה עשר כלים: מקטורן, אונקלי, ופונדא. קלבוס של פשתן, וחלוק, ואפילויות, ומעפורת, ושני ספרקין, ושני מנעלים. ושני אנפילאות, ושני פרגד, וחגור שבמתניו, וכובע שבראשו, וסודר שבצוארו".

וכעין זה כתוב בירושלמי⁴⁹ בשינויים קלים:

"רבי יוסי אומר שמנה עשר כלים. ואלו הן מקטורן נוקלי ופונדא ופיליון ומעפורת וקולבין של פשתן וחלוק של צמר ושתי אמפלויות. שני סבריין ושני אבריין. שני מנעלין וכובע שבראשו וחגור שבמתניו וסודרין שעל זרועותיו".

הרי שגם 'נוקלי' בלי 'א'. ובענין השינויים הללו ראה מה שכתב קראוס⁵⁰, ואכמ"ל בזה. בגדים הללו הם בגדים שהיו רגילים ללבוש בתקופת המשנה והתלמוד, ואפילו קודם לכן, דשמות בגדים הללו הם שמות יווניים. ובאמת הרבה מן הבגדים בזמן התלמוד היה בגדים שבאו או מיוון, או מרומא⁵¹, או פרס. אבל בגמרא אינו מבואר להדיא מהו בגד זה. הרבה יש להאריך ולבאר שמות בגדים אלו, אבל אכמ"ל⁵². אבל מה שנוגע לנו הוא הבגד הנקרא "אונקלי", וזה אבאר עד כמה שידי מגעת.

⁴⁸ תלמוד בבלי מסכת שבת דף קכ עמוד א'.

⁴⁹ תלמוד ירושלמי (וילנא), מסכת שבת, פרק טז הלכה ה'.

⁵⁰ שם, עמוד 190-1.

⁵¹ ראה תלמוד בבלי, מסכת מועד קטן, דף כג עמוד א'.

⁵² ראה רובינס, שם, עמוד 17 באריכות.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

רש"י⁵³ מבאר שאונקלי הוא "לבוש רחב כעין שריניש"א, ובלשון ערבי מחשיא"ה". במנחות⁵⁴ הגמרא מבאר יותר איזה בגד הוא זה: "אמר לו רבי יהודה: לא כך היה מעשה... אמר לו: בא ואלמדך סדר עבודה, והלבישו באונקלי וחגרו בצילצול והעמידו אצל המזבח. אמר להם לאחיו הכהנים: ראו מה נדר זה וקיים לאהובתו, אותו היום שישתמש בכהונה גדולה אלבוש באונקלי שליכי ואחגור בצילצול שליכי. בקשו אחיו הכהנים להרגו...". ובגמרא אינו מבואר הסיבה על מה רצו להרגו. וכתב רש"י⁵⁵ שאונקלי הוא "מלבוש של עור", שזה אינו בגד הראוי לעבודה. אבל רבינו גרשום כתב שהוא "מלבוש של אשה", ולכן רצו להרגו, כיון שאינו בדרך כבוד לבוא לבית המקדש בבגד כזה. וכן פירש הרמב"ם בפירוש המשנה, וכ"כ הר"ד⁵⁶: "פי' אונקלי מלבוש נשים"⁵⁷.

היוצא לנו מדברי רש"י בסך הכל בביאור הבגד 'אונקלי' הוא, שהוא בגד רחב, ויש לו בית יד, (וכן מבואר בגמרא), ושדרכו להלביש עליו צלצול, שהוא חגור. ושהוא "כעין שריניש"א", ובלשון ערבי נקרא "מחשיא"ה". ובמקום אחר כתב⁵⁸ שהוא בגד הנקרא "שייפינ"ש". אבל קוהוט⁵⁹ מצדד דעיקר שם האונקלי הוא 'שייפינ'ש', ומה שכתב במסכת שבת שנקרא שריניש"א, זהו טעות סופר.

אבל המקום היחידי שכתב רש"י שזהו מלבוש עור, הוא במסכת מנחות. והלא דבר הוא. אלא נראה לי שבעצם אינו

⁵³ שם, ד"ה אונקלי.

⁵⁴ דף קט עמוד ב'.

⁵⁵ ד"ה אונקלי.

⁵⁶ בפסקיו, שם.

⁵⁷ וראה עוד תלמוד בבלי, מסכת מועד קטן, דף כד עמוד א'.

⁵⁸ רש"י, מסכת מועד קטן, דף כד עמוד א', ד"ה אונקלי.

⁵⁹ שם.

מלבוש עור, אלא שם היה במין שאינו ראוי לעבודה לכן נקט של עור, אבל יש מין בגד מזה אשר אינו של עור⁶⁰.

מהו שייפינ"ש? כתב קוהוט בשם א. ברילל⁶¹ להציע שבא מהמילה היוונית *αννακκος*, שפירושו 'קצר', ומתועדת בצירוף *αννακκος χιτωισκος* שפירושו "כתונת קצרה, המגיע עד לברכיים". וכן כתב ד. שפרבר⁶² בשם י. נ. אפשטיין⁶³ שזהו חלוק קצר. אבל יש אומרים שמוגזר מהמילה היוונית *αγκυλη*⁶⁴ או *αγκυλη*⁶⁵ ופירושו הוא 'זרוע'. וקוהוט וברילל מדהים פירוש זה, דכיון שמצינו בהרבה מקומות שנקרא בית אונקלי, על כרחך שזה אינו בית לזרוע. וראה שם עוד סיבות אשר אי אפשר לפרש כן המילה אונקלי. אבל שפרבר מפרש באופן אחר, שהוא המילה *ανικλιον*, שפירושו הוא סוג של בגד⁶⁶.

מה שכתב קוהוט שאונקלי הוא בגד קצר, הגם שבתוספתא נדה משמע כן, אבל מדברי הראשונים מבואר שאינו בגד קצר

⁶⁰ ראה מה שכתב עוד בזה הרב משה ברסליוער, במאמרו בקובץ תורני מוריה, שנה כה, גליון ט - י, [רצז - רצח], מנ"א תשס"ג, עמוד צח-קא.

⁶¹ במאמרו על מלבושי היהודים, עמוד 34, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

⁶² דניאל שפרבר במאמרו מלילות; פיבליה, טבלא, אונקלי, ניקלי, בכתב עת סיני, צא (תשמ"ב), עמוד רע - רעה.

⁶³ ראה כתב עת תרביץ, כרך ה', תרצ"ה, עמוד 271-2. ובספר מבוא לנוסח המשנה, מהרי"ן אפשטיין, ירושלים, תש"ח, עמוד 1.

⁶⁴ פישר, הובא אצל י. בוקסטורף, עמוד 84 הערה 196, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

⁶⁵ לוי, כרך א', עמוד 43, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

⁶⁶ ראה שם שכתב שמצא מילה זו בכת"י של המאה השלישית לסה"נ, והמתרגמים פירשו name of garment, ראה שם מש"כ בזה.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

דווקא. וכן מבואר מדברי רבינו חננאל⁶⁷, והוא מפירושו רב האי גאון⁶⁸, שמוסיף:

"שהאונקלי הוא בגד דקיקי שנקרא מערקה שלובש אדם על בשרו וחולם כל גופו...".

והיינו שהוא בגד תחתון שלובש על בשרו, והוא בגד דק⁶⁹, ומכסה **כל גופו**, הרי שאינו בגד קצר. וכעין זה כתב תלמיד רבינו יחיאל מפריש⁷⁰: "בגד דק שלובש האדם על בשרו... שאינו נראה... אונקלי הוא החלוק של פשתן שהוא לובש על בשרו...". הרי שכתב שזהו בגד דק, אבל הוא מוסיף שאונקלי הוא בגד של פשתן.

הרמב"ן⁷¹ הביא מה שכתב רש"י שזהו כתונת, אבל הוא מוסיף שזהו "בגד קרוע", ולובשו רק תחת כל בגדיו כדי שלא יהא נראה: "והדברים מטין כדברי רש"י ז"ל, שהאונקלי קרוע הוא, ומהלך בו בצניעא וקרעו לפניו, וכשבאין אחרים להראות לו פנים לובש בגד שלם עליו, שבגד תחתון הוא". ואינו מפרש אם הוא בגד קצר או ארוך.

ואחר זה כתב שנראה לו לפרש באופן אחר, וז"ל:

"אבל יכולני לפרש, וכן נראה, שהוא מלבוש שמחברין אותו בשפה של מעלה באונקלי של כסף, כענין שאמרו (מסכת מדות, פ"ד) אונקליאות של ברזל קבועין בהן..."

⁶⁷ במסכת שבת דף קכ עמוד ב'.

⁶⁸ כמבואר באוצר הגאונים: תשובות גאוני בבל ופירושיהם, נערך ע"י הרב בנימין מנשה לוין, ירושלים תר"ץ. כרך ב' (שבת), עמוד 77 הערה ד'.

⁶⁹ אבל רבינו חננאל, הובא ברמב"ן שם, מפרש שאונקלי הוא מצנפת: "אונקלי כעין מצנפת שמכסה בו את הראש". ובשכל טוב (בובר, שמות, פרשת בשלח, פרק טז) מבאר: "אונקלי, הוא בגד דקיק מאד שעל ראשו".

⁷⁰ בספר אוצר הראשונים, מסכת מועד קטן דף כד עמוד א'.

⁷¹ תורת האדם שער האבל - ענין שבתות וימים טובים.

לפיכך אמרו מותר לטייל בבגד קרוע בתוך ביתו והוא שנותן עליו האונקלי לחברו, ואף על פי שהקריעה ניכרת בו והכל רואין שהוא אבל מותר, דהא איכא אונקלי להיכר שבת...".

והיינו שמפרש שאונקלי הוא בגד שיש בו לולאות של כסף, ולכן נקרא אונקלי. וכעין זה מצאתי בתשובות הגאונים⁷², שמפרש מהו אונקלי, וז"ל:

"[...אונקלי גם הוא מלבוש אחד שיש פתוח לו לולאות במ....⁷³ ומכניסין זה בזה ותולים אותם ויש לו בתי יד...".

יהושע בראנד⁷⁴ רוצה לבאר שאונקלי זהו הבגד שהובא הרבה פעמים בתלמוד בשם 'חלוק'. אבל באמת במסכת שבת מבואר שאינו כן, דאונקלי וחלוק הובא שם כשני בגדים נפרדים. אבל באמת אין דבריו מופרכים ממש, דמקורו בעיקר הוא ממה שכתב קראוס, שכתב דמצינו כמה מיני חלקות, אבל רק אחד מהם נקרא בשם חלוק, וזהו תוכן דבריו:

דבכללה מצינו שלשה מיני בגדים: א'. כעין שק או חלוק לכסות בו את הבשר, והוא המלבוש הפנימי. ב. כעין מקטורן או טלית שמצטיין ברחבו ועושה קפולים קפולים. והא המלבוש החיצון. ג. המנעלים אשר ברגלים. ובעיקר נוגע לנו שני מינים הראשונים.

ביוחד מבואר ההבדל בין שני מינים אלו במה שמצינו שמשונה זה מזה באופן הלבשתם. דמצינו בתלמוד שמחלק בין לבישה ובין עטיפה, בלשון "לובש כל מה שיכיל ללבוש

⁷² תשובות הגאונים, מכת"י שבגנזי קמברידג', שמחה אסף, ירושלים תש"ב, עמוד 76.

⁷³ חסר מכת"י.

⁷⁴ בספרו כלי זכויות בספרות התלמוד, מאת ד"ר יהושע בראנד, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ח. עמוד 85-177.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

ועוטף כל מה שיכול לעטוף" (מסכת שבת דף טו). שני מיני בגדים העקריים שמצינו הרבה הם החלוק וטלית, והם מקבילים למה שנמצא ביונית Chiton ולטלית Himation.

לאדם פשוט אף בתקופה מפותחת, הן לאיש והן לאשה, בשבתו בבית ובעשותו במלאכה, מספיק בגד אחד פשוט בלי שום צורה או נוי, ועשוי כעין שק, ומצינו שגם נקרא שק. וכל תפקידו היה לכסות הבשר, וביחוד בשר הערוה⁷⁵. רק ברבות הימים ואחרי התפתחות הנימוסים נהפך גם הבגד הפרימיטיבי הזה להיות שלם ומושלם בתכניתו. ובגלל השינויים ניתנו להשק גם שמות משונים. ולרוב נעשה ממנו החלוק.

המלבוש הזה נצרך בהחלט לכל באי עולם, בלי הבדל בין עשיר לעני, אבל היות ועלול הוא להשתנות בחומר ובצורה, במדת ארכו ורחבו, בתפירתו ובשפות המצוירות שבו, גם לו פנים שונות ואין האחד דומה לחברו.

העשירים הקפידו שישתלשל חלוקם עד לקרסוליהם וזהו הבגד שנקרא טוניקה Tunic, Tunica. ובאופן זה כבר חדל החלוק מלהיות מלבוש תחתון ונעשה בגד תפארת כלפי האנשים.

מצינו כמה מיני חלקות בימי הז"ל: נודע מאוד ונשאר מימות המקרא החלוק שנקרא כתונת אשר לה דומה בגזרתו Chiton של היונים. ומקביל לה גם Tunica של הרומים⁷⁶. גם הלבוש הנקרא סדין מוזכר הרבה בתלמוד, ומצינו לשון זה גם

⁷⁵ השק הזה היה בימים מאוחרים ללבוש האבל, שנעדר כל כבוד ויופי.

⁷⁶ "כתונת פסים" מתורגם ע"י השבעים chiton karpotos. ראה קראוס שם, עמוד 179, וציון 1.

במקרא⁷⁷. והיונים קראוהו Sindon. ושיערו בו קראוס שבזמן המקרא לבשוהו מתחת לכתונת, וגם מהתלמוד מוכח שהוא מלבוש תחתון.

הבגד אשר נברא ביהוד לכסות בו הבשר נקרא חלוק בלשון המשנה, והוא הנקרא אצלנו העמ"ד (shirt). וגזרתו מורה עליו, שנקרא כך מפני שעולה חלק וישר על הגוף. והחלוק בגד הוא אשר אי אפשר בלעדיו, ולכן מותר לכבסו בחולו של מועד, כמבואר במסכת מועד קטן⁷⁸. ומצינו שהיה נעשה מצמר, צמר גמלים וארנביים, כיתנא, בד שהוא פשתן, נייה, לבד. והרבה פעמים לא נאמר בו אלא 'חלוק לבן', ויתכן שכוונו לחלוק של פשתן.

אם כן אפשר שאונקלי הוא מין חלוק אשר מיסודו בא מהשק כשאר חלקות, אבל זה אינו החלוק המבואר בתלמוד בכל מקום.

קוהוט מבאר שבגד זו [אונקלי] הוא מה שאנו קורין אונטרקליי"ד⁷⁹ או קיטל⁸⁰. וכפי מה שביארנו זהו חלוק ארוך, הנקרא טוניקה, שהוא חולצה נשית רחבה וארוכה. וזה הוא הבגד הנקרא בימי חז"ל אונקלי, ומקורו ביוונית Anacholos, שזהו טוניקה. ומה שכתב רש"י שהוא הבגד הנקרא "שריניש"א", וזהו כעין המילה שרגניז⁸¹. אפשר לומר שכוונתו לבגד הנקרא שרגניז, בגד ארוך ורחב, על פי רוב לבן, מכסה בשרו. ואם כן הוא, נראה מזה שזהו בגד יווני, וכבר

⁷⁷ ראה מש"כ קראוס, שם, הערה 2.

⁷⁸ תלמוד בבלי, מסכת מועד קטן, דף יד עמוד א'.

⁷⁹ וכן כתב רובינס, שם עמוד 17 שאונקלי הוא under tunic.

⁸⁰ Unterkleid, jupon, kittel.

⁸¹ אבל מה שכתב שזהו טעות סופר, היה נראה לי לומר איפכא, שמה שכתב רש"י שייפינ"ש הוא טעות סופר, ויש לעיין בזה.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

בתקופת התלמוד ואפילו קודם לכן לבשו הבגד הנקרא שרגניז⁸².

אבל באמת, אינו מוכרח שזהו הבגד שמצינו אצל הראשונים שנקרא שרגניז מכמה טעמים:

1. דלהלן אבאר שהבגד שרגניז לא היה בגד פשוט ארוך ולבן, כמו שיש לנו היום, אלא היה בגד אחר לגמרי, [הגם לא בכל המקומות, אבל בהרבה מקומות]. אם כן אינו מוכח שזהו הבגד שנקרא שרגניז אצל הראשונים.

2. דכמו שאבאר להלן, נראה לי דשרגניז היה בגד כעין מקטורן דהיינו Cloak, ולא טוניקה. וכעין מה שמבואר מדברי הגאון והרמב"ן הנ"ל שמפרשים אונקלי באופן זה. וכפי הנראה ממילות היוונית, מסתבר יותר לומר שאונקלי הוא בגד כעין הטוניקה ולא מקטורן, כיון שגזירתם מלשון יוונית, אם כן אינו נראה לי לומר שאונקלי הוא השרגניז.

3. ובעיקר מה שאינו נראה לי לומר שזהו השרגניז הוא, דהשרגניז אינו בגד תחתון אלא בגד עליון הנלבש על כל שאר הבגדים, וכמו שאבאר, וכן מבואר בראשונים, דשרגניז היה בגד עליון, ארוך ורחב, שהיה מכסה כל בגדיו. והגם שהיה חלוק, וכמו שביארנו למעלה שחלוק אינו בגד מיוחד, אלא בגד כללי, ורק אחד מהם נקרא חלוק, וזהו הבגד שמכסה את בשרו. אבל חלוק המוזכר בגמרא, וכן אונקלי, כפי מה שמבואר מכל הפירושים הנ"ל נראה שהיה אונטרקליי"ד, וזה אינו שרגניז. ולהלן אבאר באריכות מהו שרגניז.

⁸² אבל א. ברלינר (חיי היהודים באשכנז בימי הביניים, ווארשא, תר"ס. עמוד 77) כתב, שחלוק הוא השרגניז, וכמו שאבאר להלן.

הסרגנוס

בגדים לבנים בתקופת הראשונים.

למעלה הבאתי כמה מקורות שבשבת נהגו ללבוש מלבושים מיוחדים, אבל לא מצינו מפורש שהיה בגדי לבן, הגם שהבאתי השערה שהסדין היה לבן, אבל אינו הוכחה, וכן אין מזה דאיה שהלכו בזה כל השבת, ואפשר לומר שלבשו רק בשעת קבלת שבת. אבל בתקופת הראשונים מצינו יותר שנהגו ללבוש דווקא בגדים לבנים.

הראשון שמצינו שהביא המנהג הוא רבי יצחק בן משה מווינה, בעל האור זרוע⁸³ בשם רבי שמואל בן מאיר, הרשב"ם⁸⁴, שהיה חי במחצית הראשון של המאה ה-12 בצרפת. וכתב בענין אבל שצריך לנהוג באבלות בשבת בצנעא, אבל בפהרסיא לא, וכתב בענין ללבוש בגדי שבת:

"ורשב"ם, פירש דאסור⁸⁵ ללבוש בגדים לבנים בשבת דהיינו מילי דצנעא, שהרבה בנ"א שאינם אבלים אין לובשים בגדים לבנים בשבת, שאין להם".

מבואר מזה שבצרפת על כל פנים היו כאלו שנהגו ללבוש בגדים לבנים בשבת. אבל מדבריו מבואר שבצרפת לא היה נפוץ כל כך, והרבה בני אדם שלא היו להם בגדים לבנים לא לבשם בשבת, ולכן הוא דבר שבצנעא. אבל על כל פנים אנו רואים מושג כזה, שלכבוד שבת לובשים בגדים לבנים.

⁸³ רבי יצחק בן משה מווינה, בן דורו של הרמב"ן 1180-1250 ראה להלן עבודו. ספר אור זרוע חלק ב - הלכות אבילות סימן תלז.

⁸⁴ רבי שמואל בן מאיר, היה חי במחצית הראשונה של המאה השנים עשר, ואין ספק שבשעת פטירתו של רש"י בשנת 1105, כבר היה הרשב"ם לכל הפחות בן עשרים. ולפי"ז נולד בין 1080-5. ראה אורבך, בעלי התוספות עמוד 46. רבי שמואל נולד בעיר רמורו Ramerupt שבצפון צרפת France. ושהה בטרויש עד פטירת רש"י ועבר לרמורו עיר מושב אביו. וחי בימי הראב"ן, היה כותבו במכתב: "הלא אתה מורי... ואני הצעיר שמואל בר' מאיר, לא בן חכמתו... כי קטנו עבה ממתיני". וראה עוד אורבך שם, עמוד 45-59.

⁸⁵ =לאבל.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

אבל גם בזה לא מצינו שום הזכרה מיוחדת לאיזה בגד פרטי, ואם בכלל היה בגד מיוחד שנהגו דווקא ללבוש בגד זה. וכן באמת לא כתב הרשב"ם הסיבה ללבישת לבנים. וראה להלן בדיון אם האור זרוע נהג כן.

אבל מדברי רבי אליעזר בן נתן המכונה ראב"ן⁸⁶, שהיה חי במגנצא שבגרמניה באותו זמן⁸⁷, ובספרו הורבה לספר דברים על מנהגי עירו⁸⁸, נראה שלכבוד שבת נהגו ללבוש בגד מיוחד. שכתב⁸⁹:

"...ונראה לי דמכאן הנהיגו לעשות כתנת רחב שקורין בל"א "שרגנשא" לשבת..."

והנה בגד זה הוא השרגניז, וידוע לנו כבגד לבן. ונראה מזה שלבשו בגד לבן מיוחד לכבוד שבת. ומדבריו מבואר שהיה כתונת, וארחיב בזה להלן.

ונראה שינוי ממה שכתב הרשב"ם, דבלשונו משמע שהיה נפוץ מאוד ללבוש בגד זה לכבוד שבת, וזהו דלא כמבואר בדברי הרשב"ם, שכתב שלא היה נפוץ כל כך.

אבל יותר מזה איכא שינוי גדול בין מה שכתב הרשב"ם למה שכתב הראב"ן. דפשטות דברי הראב"ן הם, שלא הגוון הלבן

⁸⁶ רבי אליעזר בן נתן (נקרא גם רבי אליעזר הזקן, או רבי אליעזר ממיינץ), היה חי במגנצא שבגרמניה. פעל במחצית הראשונה של המאה ה-12. (בערך משנת 1090 עד שנת 1170) בעיקר בגרמניה, אבל תקופת מה מחייו אף שהיה בבוהמיה.

חיבורו העיקרי של הראב"ן היה "אבן העזר", הידוע גם כצפנת פענח, ופסקים של הראב"ן. וראה אצל אורבך שם עמוד 178, מה שכתב באריכות בענין הספר צפנת פענח. ראה אורבך שם, עמוד 84-173. שלום אלבק במבוא לספר הראב"ן, מהדורת אלבק, וארשא, תרס"ה. ואפטוביצר במבוא לראב"ה, עמוד 49-57.

⁸⁷ והיה בכתובים עם הראב"ן, ראה ראב"ן, פראג ש"ע, דף קמג ע"ד, ושם דף קמה ע"ד.

⁸⁸ הראב"ן מרבה לספר דברים על מנהגי עירו, ועל מעשים שאירעו בה, וכן על מנהגי ארצות שביקר בהם, כמו ביהם וצרפת, וכן על מנהגים שרק שמע מספר, כמו רוסיה ויוון. ראה אורבך שם, עמוד 175.

⁸⁹ ראב"ן שבת, סימן שנט.

שבה היה המטרה בלבישת השרגנישא, אלא בעיקר לבשו בגד זה, כיון שזהו בגד רחב, כמו שכתב אחר זה הטעם:

"...שאינו מלבוש של חול דאינו ראוי לעשות בו מלאכה⁹⁰, ואם אין [לן] בגד משונה מחול לשבת ישלשל בגדיו למטה של חול שיהיו תלויין לכבוד השבת, להראות שאינו יום מלאכה, ולפיכך עושין אותו כתנת....".

ומדבריו נראה שבגד זה היה בגד של שבת, כיון שאינו ראוי לעשות בו מלאכה, ונהגו ללבושו לכבוד שבת, להראות בזה שהיום אינו עושה מלאכה, אבל הראב"ן אינו מזכיר בכלל שזהו בגד לבן. וכן אינו מבואר בדבריו מאיזה חומר הבגד נעשה, מצמר או פשתן וכדומה.

ואפשר לומר, שגם כוונת הרשב"ם לא היה שנהגו ללבוש בגד לבן לשם הגיון הלבן שבה, אלא שבגד זה שהרבה בני אדם לבשו בשבת, היה לבן, אבל המטרה בלבישת הבגד אפשר לומר שהיה כטעמו של הראב"ן. אבל לא מסתבר לומר כן, ויש לעיין בזה.

בין צרפת לגרמניה

אבל אפשר לומר בדרך אחר בזה. שבאמת לא היה מנהג אחד בלבישת הבגדים ביום השבת בצרפת וגרמניה. דבכלל לא היה קשר מיוחד בין צרפת לגרמניה בענין המנהגים.

יעקב זוסמן במחקרו הגדולה על רבו אפרים אלימלך אורבך מסכם⁹¹, שהמחלוקה העקרונית הגדולה שבין רבו א. א.

⁹⁰ משווה תלמוד בבלי מסכת שבת דף יב עמוד א': "אמר רב יהודה אמר שמואל: אפילו להבחין בין בגדו לבגדי אשתו. אמר רבא: לא אמרן אלא דבני מחוזא, אבל דבני חקליתא - מידע ידעי...". וכתב רש"י (ד"ה בני מחוזא): "מפני, ולא עבדי מלאכה, ובגדיהם רחבים כשל אשה, וצריכים עיון".

⁹¹ יעקב זוסמן, אפרים אלימלך אורבך, ביבליוגרפיה מחקרית, מוסף מדעי - היהדות, ירושלים תשנ"ג, עמוד 5-24.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

אורבך ויעקב נחום אפשטיין היה "על ראיית עולמם של בעלי התוספות. אם היה עולם אחד גדול בעל אופי תרבותי וספרותי אחיד, למרות כל ההבדלים והשינויים, אליבא דאורבך. או עולמות נפרדים, צרפת לחוד ואשכנז לחוד, כאשר לכל אחד קלסתר פנים ייחודי ואופי משלו בלימוד התלמוד, ובפסק ההלכה, ובכל התעניינות ועיסוק אינטלקטואלי, אליבא דאפשטיין". ומבאר באריכות גדול שיטתו של אפשטיין ששני קווים היה להם לגרמניה וצרפת, בין בלימוד, ובין בניסוח התפילה⁹², ואפשר להוסיף שגם בשאר מנהגים היה חילוקים ביניהם.

אבל באמת בזמנו של רבינו תם שפיר מצינו קשר ביניהם בעניני הלימוד, דהרבה תלמידי גרמניה הלכו ללמוד אצל בעלי התוספות שבצרפת, אך בסוף המאה ה-12 ובתחילת המאה ה-13 נחלשו מאוד הקשרים בין שני המרכזים. ומבאר הסיבה להתרופפות הקשרים הללו, כיון שבאותה התקופה חדלו חכמי גרמניה מנסיעותיהם לצרפת, ללמוד אצל בעלי התוספות הצרפתיים, בניגוד למה שהיה מקובל בזמנו של רבינו תם⁹³. ומבאר שם שהיה גלי איחוד וגלי פירוד בין גרמניה לצרפת, ותחילת מאה ה-13 היה זמן פירוד ביניהם.

אבל אפילו בזמנו של רבינו תם שתלמידי גרמניה הלכו ללמוד אצלו, והרבה מחכמי אשכנז ציטטו תורת חכמי צרפת, מצינו שבמנהגים לא היו שווה בשווה. ובעיקר מצינו שהראב"ן לא

⁹² זוסמן, שם, עמוד 48-54.

⁹³ והסכים עמו שמחה עמנואל, במאמרו "חכמי גרמניה במאה השלוש עשרה: רצף ומשבר?", תריץ, רבעון למדעי היהדות, שנה פב, חוברת ד', תשע"ד, עמוד 556 ולהלן.

הסרגנוס

היה שווה בשווה בהרבה עיקרי דינים של הרבינו תם⁹⁴. וכמו שאבאר.

הקשרים שבין הראב"ן ומשפחתו של רבינו תם הקדים לימים בהם הזכר רבינו תם כחכם עצמאי. ובעיקר עם אחיו הגדול של רבינו תם, הרשב"ם. שלום אלבק⁹⁵ כתב:

"שבימים ההם ובזמן ההוא אשר רבינו תם האיר את אור תורתו לרבבות אלפי ישראל, והיה לנשיא וראש על כל ישיבות ארץ צרפת, כן בימים ההם האיר הראב"ן את תורתו בארץ אשכנז, גרמניה, והיה לראש כל ישיבות ארץ אשכנז". ומוסיף, ואם כי שונים היו זה מזה הדרכים אשר בדרו להם שני הקדושים האלה בלימודם ובהוראותיהם, אבל ליבותיהם היו קרובים מאד⁹⁶, אבל מאודך גיסא מרבה לחלוק על רבינו תם, והקפיד עליו באופן חריף⁹⁷, ומכנהו במקום אחד בשם "חבר אחד בצרפת"⁹⁸.

בספר הראב"ן מצינו שהיה להראב"ן ידיעה מסוימת בתורת רבינו תם. לרוב, אלו הן ידיעות של חידושי המפליגים והמפורסמים. אבל נדירים הם ביותר, וניכר מלשונו שהדברים הגיעו אליו באופן אקראי⁹⁹.

ובענין חיתור אכילת כהל, מצינו התייחסות הראב"ן לרבינו תם בלי הזכרת שמו, וחולק עליו בהריפות ובסוף דבריו כתב¹⁰⁰:

⁹⁴ ראה א. ריינר, רבינו תם; רבותיו (הצרפתים) ותלמידיו בני אשכנז, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, אדר א' תשנ"ז. עמוד 20-114.

⁹⁵ במבוא לספר הראב"ן, ווארשא תרס"ה.

⁹⁶ ראה שם, עמוד ח'.

⁹⁷ וכמו שמבאר אלבק באריכות נפלא במבוא, פרק ו'.

⁹⁸ ראה ראב"ן שאלות ותשובות (בתחילת הספר), סימן י'.

⁹⁹ ריינר, ר"ת ורבותיו, עמוד 118.

¹⁰⁰ שם, סימן יז.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

"...והראשונים שלפנינו גודרי גדר ועושי סייג נהגו שלא לבשל כחל עם הבשר כלל אפילו בקריעת שתי וערב, והם היו יודעים פירוש וסוגיא של הלכה שכן היא ולא רצו לגלותה שלא יקלקלו אפילו בלא קריעה, ואני לא להורות לעשות כן באתי אלא לפרש ההלכה על מכוונה, ואשר יקל ויפרוץ גדר הראשונים ויסמוך על דברי מה שפירשתי יהא באלה ובנידוי ובשמתא דרבנן ואני נקי וכל ישראל".

וריינר מסכם את הענין, וכתב¹⁰¹:

"התמונה העולה מסקירה זו היא, שקשר ישיר בין ראב"ן ורבינו תם הינו דל ביותר, ביחס לקשרים שהתקיימו בין בית רבי מאיר ורשב"ם לבין ראב"ן והותנו. תופעה זו יכולה הייתה להיות קשורה בהתגברותו הרוחנית של השואל, ראב"ן, שבד בבד עם התבססותו הלומדית מיעט בהרצת שאלות לצרפת. אולם, **נראה שהתופעה קשורה להתייחסותו הכללית של ראב"ן, השמרן מטבעו, לחידושים המתודולוגיים וההלכתיים שהתחדשו בבית מדרשו של רבינו תם.**"

והיינו שהרבינו תם היה מחדש, ועשה תקנות הרבה אשר שינו את כל מצב היהדות והקהילות בצרפת¹⁰², ובגרמניה לא קיבלו את זה. ובפרט הראב"ן אשר מטבעו היה שמרן על מה שכתבו הראשונים מקודם להן, לא הלך בעקבות רבינו תם.

¹⁰¹ ר"ת ורבותיו, עמוד 117.

¹⁰² בענין זה ראה פינקלשטיין, עמוד 5-51, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

וכתב עוד¹⁰³:

"התמונה המוצגת בדברינו, משקפת המנעות של ראב"ן משימוש בתורת רבינו תם, לצד ירידה בכמות הקשר עמו, בהשוואה לקשריו עם רבי מאיר [אביו, ואחיו] הרשב"ם... כמדומה, שהתמונה המתקבלת מלמדת, על המנעות מכוונת של ראב"ן מקבלת חידושיו של רבינו תם, ובעיקר אלו שהייתה להם משמעות הלכית מעשית. סביר, שהתנגדות זו נבעה מעמדתו השמרנית של ראב"ן, עליה עמד א. אורבך (בעה"ת 6-174)".

אבל למרות כל זה, מצינו שהראב"ן ורבינו תם פעלו בעניני הציבור במשותף. שבידינו מידע על שהותו של ראב"ן בצרפת לצורך תיקון תקנות משותפת¹⁰⁴. אסופה זו נתקיימה בטררויש Troyes. בשנת 1150, שתיקנו שם התקנה על המוסרים.

אבל אינו דבר ברור שהראב"ן הלך לאסופה זו, דרך באחד הגרסאות הובא חתימת הראב"ן¹⁰⁵. אבל אפילו אם נכון הדבר שהלך לצרפת, נראה שזה היה רק כיון שהאסופה נתקיים בשותפות של הרשב"ם ורבינו תם. דרבינו תם ביקש מאחיו הגדול לעשות ולסדר אסופה זו¹⁰⁶.

ונראה לי מזה, שאע"פ שהלכו תלמידים מאשכנז לצרפת ללמוד תורה אצל חכמי צרפת, ואחר זה שבו לגרמניה, ואינו רחוק לומר שמנהגי צרפת באו עמם לגרמניה. אבל מכל

¹⁰³ ר"ת ורבותיו, עמוד 119.

¹⁰⁴ ראה פינקלשטיין, שם, עמוד 3-41, 5-150.

¹⁰⁵ ראה פינקלשטיין, עמוד 155 ציון 4.

¹⁰⁶ פינקלשטיין שם, עמוד 42.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

הנ"ל נראה שהראב"ן שמר מאוד על מנהגי גרמניה, ולא הניח לערבב המנהגים, וכמו שכתב זוסמן¹⁰⁷:

"התקופה שבין הראב"ן לאור זרוע, היא התקופה האשכנזית המובהקת במלוא פריחתה, והיא עומדת איתנה בפני האופנה הצרפתית וכיבושיה, במשך כשניים שלושה דורות".

אם כן יש לומר שבכלל לא נהגו במנהגים דומים, ולבשו בגדים שונים, ואחד מן המנהגים האשכנזיים אשר לא היה בצרפת הוא בגד שבת הנקרא "שרגנשא". וכן שבצרפת לא היה נפוץ כל כך המנהג ללבוש לבנים, מה שאין כן בגרמניה. אבל להלן אבאר שאפילו באשכנז אינו מוכח שלבשו **בגדי לבן** בכל שבת, ורק במצבים מיוחדים, כיום טוב וכדומה.

ראבי"ה.

מנהג זה המשיך באשכנז בסוף מאה ה-12 ותחילת מאה ה-13, בימי נכדו של הראב"ן, רבי אליעזר בן יואל הלוי, הראבי"ה¹⁰⁸. על הדין במסכת שבת "שלא תהא מלבושך של שבת

¹⁰⁷ זוסמן שם, הערה 83.

¹⁰⁸ הראבי"ה חי ופעל במוחצית השני של המאה ה-12 ותחילת מאה ה-13. זמן הולדתו אינו ברור, יש מי שאומר שנולד בסביבות שנת 1160-5, אבל יש אומרים שנולד 20 שנים קודם לכן בשנת 1140. ונפטר אחרי שנת 1225, ויש מי שאומר בשנת 1235. נפטר בגיל 85 בערך. ראה אביגדור אפטיבצר, במבוא לספר הראבי"ה, ירושלים תשמ"ד, עמוד 4-6. ואורבך, שם, עמוד 379.

רבי אליעזר נולד במגינצא שבגרמניה, בשעה שאביו ישב עדיין בבית חמיו, הראב"ן. וגם לאחר יציאת אביו לבונא המשיך בלימודיו במגינצא אצל רבי יהודה בר קלונימוס בר משה, ואצל רבי משה בר שלמה הכהן, אורבך (שם). וכן שהה בשפיירא ולמד אצל רבי שמואל החסיד משפיירא. מספרו נראה שהיה תלמידם של רבי אליקים בן יוסף ממגינצא, חותנו של זקנו הראב"ן; של רבי משה הכהן ממגינצא; של רבי יהודה בן קלונימוס ממגינצא; של רבי יצחק בן אשר הלוי משפיירא. וקשר מיוחד היה לו עם רבי אלעזר מזורמס, בעל הרקח. תקופתו הייתה מרובה ברדיפות וגירושים, ולכן נדד בערים רבות בגרמניה, כמו מגינצא, וירצבורג, בונגה, בון, קלן, ועוד. רוב שנותיו חי בעיר בון, ולעת זקנותו מילא את מקום אביו ברבנות קלוניא.

וראה עוד אצל אפטיבצר באריכות נפלא לפרטי חייו. ואורבך שם, עמוד 88-378.

הסרגנוס

כמלבושך של חול" הוא כתב¹⁰⁹: "ולכך נהגו ללבוש שרגנישא בלע"ז, לכסות בגדי חול [בשבת] למי שאין לו להחליף". הרי שהחזיקו במנהג זה ללבוש שרגנישא בשבת.

אבל מדבריו נראה קצת שינוי במנהג זה, דכתב, שרק אלו שלא היה להם בגדי שבת, היו מכסים בגדי חול בבגד זה. והיינו שבגד זה לא היה אלא כיסוי בעלמא לבגדי חול. ולא שזה היה הבגד המיוחד לשבת כדי לקיים בזה הדין שלא יהא בגדי שבת דומה לשל חול, אלא כדי לכסות בגדי חול שלא יהא נראה. ומשמע מזה שרק עניים שלא היה להם בגדים לשבת לבשו בגד זה. וזהו דלא כמנהג זקנו הראב"ן שנהג ללבוש בגד זה "כבגד מיוחד בשבת". וכן הטעם של הראב"ן לא כתב, כמוכח, כיון שלפי דבריו אין זה בגד שבת, רק כיסוי לבגדי חול.

ציור 1. בימין נראה יהודי מוגרמניה במאה ה-15, ובו נראה המעיל שפרטו משני צדדים. וטוניקה ארוכה עד לרגליו. ובשמאל נראה יהודי מצרפת במאה ה-14 במקטורן סגור משני צדדים.

¹⁰⁹ הראב"ה, מהדורת אביגדור אפטיבצר, חלק א', מסכת שבת, סימן קצ"ז, עמוד 245-6.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

מדברי הראבי"ה נראה שידיעותיו על עניינים שבצרפת באו לו מפי השמועה. ודלא כזקנו הראב"ן הראבי"ה שפיר הכיר היטב תורת חכמי צרפת, ובעיקר תורת רבינו תם. ועוד יותר דהראבי"ה היה החכם אשכנזי הראשון שהרבה להפיץ תורת רבינו תם לתלמידים. וכמו שכתב ריינר¹¹⁰:

"ראבי"ה היה החכם הבולט הראשון באשכנז שהיטיב להכיר את תורת ר"ת והפיצה לתלמידיו.... פעילותו של ראבי"ה הייתה למעשה ראש הגשר שעליו עברה תורת ר"ת, ובעקבותיה תורת בעלי התוספות הצרפתיים, מזרחה לעבר קהילות הריינוס, שנטו שלא לקבלה בשלב הראשון להתפתחותה..."

ועוד כתב שם¹¹¹:

"דומה שהדברים מדברים בעד עצמם. על שולחנו של ראבי"ה הייתה מונחת תורתו של ר"ת... וכחמשה עשר אחוזים מסך התשובות שאינן בספר הישר מוכרות לנו דרך ספר ראבי"ה. מעבר לחישובים הסטטיסטיים הללו והערכתם, ניתן גם לראות את המקום שהעניק ראבי"ה לתורת ר"ת תוך השוואה לכמות הציטוטים שהביא מתורתו של ראב"ן - אבי אמו. כך, המעיין ברשימותיו של אפטוביצר, שציין לספרים שהוזכרו בספר ראבי"ה, יוכל להבחין שראבי"ה מצטט יותר תשובות של ר"ת מאשר את תשובותיו של סבו... אופקיו הספרותיים הרחבים של ראבי"ה הנם מן המפורסמות בחקר ספרות ההלכה באשכנז, וקליטתה העמוקה והרחבה של תורת ר"ת

¹¹⁰ ריינר, רבינו תם ובני דורו, עמוד 12.

¹¹¹ ריינר שם עמוד 60.

בחיבורו יכולה להתפרש כעדות נוספת לאותה רחבות אופקים".

אבל הראבי"ה בעצמו לא נסע לצרפת עד כמה שידוע לנו, וכן כתב זוסמן¹¹²: "כשם שגדולי אשכנז אלה¹¹³ ממעטים מאוד לצטט את חכמי צרפת, מלבד את הענקים שבהם, כמו רבנו תם וגדולי תלמידיו... ככל הנראה, כל החכמים הללו לא למדו כלל אצל בעלי התוספות בצרפת, ואין שום ראיה של ממש שאף ביקרו שם..."¹¹⁴.

אם כן לפי זה עולה השאלה הגדולה, דמהיכן שאב הראבי"ה את תורת ר"ת, ובפרט את זו שמחוץ לספר הישר? וכתב ריינר¹¹⁵:

"... סביר א"כ להציע שהכרותו של ראבי"ה את תורת ר"ת נעשתה דרך תלמידי ר"ת האשכנזים שהיו מוריו של ראבי"ה, ר' אליעזר ממיץ, ר' משה בן שלמה הכהן, ויותר מהם חכמי רגנשבורג, שכבית מדרשם למד כבר ר' יואל אביו של ראבי"ה, ושאליה נקבצו כמה מבכירי תלמידי ר"ת בעת ששבו מלימודיהם בצרפת. הצינור שדרכו הכיר והפנים ראבי"ה את תורת ר"ת היה א"כ צינור אשכנזי במהותו". והוסיף על זה¹¹⁶: "צינור זה היה להערכתו הצינור המרכזי דרכו קיבל ראבי"ה את תורת ר"ת. ראבי"ה עצמו שהיה ברגנשבורג פרק זמן שבו למד לפני ר' יהודה חסיד (מבוא ראבי"ה, עמ' 22)".

¹¹² זוסמן שם, עמוד 39 הערה 63. הובא אצל א. ריינר, שם, עמוד 7-66.

¹¹³ כוונתו לראבי"ה, ר' אלעזר בעל הרוקח, ר' שמחה משפירא, ר' ברוך בעל החכמה, ר' משה בר' חסדאי מתקן, ראה שם.

¹¹⁴ "...הדברים השתנו רק בימי ר' יצחק אור זרוע, חבריו ותלמידיו, שלמדו בצרפת ושהו בה פרקי זמן ממושכים".

¹¹⁵ רבינו תם ובני דורו, עמוד 67.

¹¹⁶ שם, הערה 202.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

אם כן כיון שהכרתו לחכמי צרפת היה מתלמידי רבינו תם, אם כן מסתבר לומר שגם הרבה ממנהגי צרפת קבל מהם, ונהג בהם, הגם שאין לי ידיעה ברורה בזה. ואפשר לשער בזה, שבצרפת הסיבה להלבשת בגד זה היה להצניע הבגדי חול, וכמו שכתב הראב"ה, ולכן לא הלכו בזה רק אלו שלא היה להם, ולכן היה דבר שבצנעה, וכן נהג גם הראב"ה. וזהו דלא כמנהגו של זקנו הראב"ן.

ואין לתמוה בזה, וכי עזב הראב"ה מנהגי אשכנז, המנהגים שזקנו שמר עליהם כל כך? כיון שאותו זמן היה זמן קשה מאוד ליהדות אשכנז, ובפרט בגרמניה, והראב"ה נדד הרבה, ונסע להרבה מקומות, וראה מנהגים הרבה. ובכלל היה אז תקופת מסעות הצלבנים, שגרם הרבה הורבנות, בעיקר באשכנז, מה שאינו כן בצרפת, דשם כמעט לא פרעו הפרעות מכח המסעות הצלבנים. אם כן אפשר לומר שבזמן ההוא נשתכח הרבה ממנהגי אשכנז, וכיון שהלכו תלמידים הרבה לצרפת, וישבו לאשכנז, אינו רחוק לומר שבבית מדרשם נהגו בהרבה מנהגי צרפת.

רבי יהודה החסיד.

בגד זו הוזכר גם אצל רבו של הראב"ה, רבי יהודה החסיד. שהיה חי באשכנז בסוף מאה ה-12 ותחילת מאה ה-13, והיה ממייסדי חוג חסידי אשכנז¹¹⁷. וכתב, שרק חזקנים לבשו

¹¹⁷ רבי יהודה בן רבי שמואל החסיד היה ממייסדי חוג חסידי אשכנז, והדמות המרכזית בה. בתחילה היה יושב בשפירא [שאביו רבי שמואל היה החזן שם, כמו שכתב רבי יוזפא שמש]. ועבר לרגנסבורג בשנת 1195. ושם היה ראש ישיבת רגנסבורג. וכן היה רבו של רבי אליעזר מזורמס בעל הרוקח, ורבי יצחק בן משה בעל האור זרוע. ונפטר בשבת זכור, ושנת הפטירה נתונה בספק יש אומרים בשנת 1217, ויש אומרים בשנת 1215. עפ"י עדות תלמידו בעל הרוקח נפטר 1217. וראה אורבך, עמוד 410.

על רבי יהודה החסיד ראה: 'י' דן, 'ר' יהודה החסיד', ירושלים תשס"ו. 'י"מ תא שמע', כנסת מחקרים; עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א, אשכנז, ירושלים, עמוד 223-181, 9-261.

הסרגנוס

בגדים לבנים בשבת, והיינו שהיה נחשב לבגד חשוב הראוי רק לזקנים. שכתב¹¹⁸:

"לבוש הבדים"¹¹⁹ למה לבנים? לפי שהכבוד מדבר עמו, וכתיב¹²⁰ 'לבושיה כתלג חיור', כך לא יתכן לנשיא למנות אלא זקנים שמלובן שערם, ולכך הזקנים בשבת מלובשין שרגנשא".

ומבואר בדבריו שלבשו הבגד שרגנשא בשבת, וכן שבגד זה הוא לבן. אבל כתב שרק הזקנים נהגו כן. אבל לכאורה תמוה הוא, דתלמידו הראבי"ה כתב, שרק מי שאין להם בגדי שבת לבש בגד זה, ולא מסתבר לומר שהזקנים שהיו חשובים שבעדה לבשו בגדי זול, ולא היה להם בגדי שבת. אלא, שכנראה ההמון עם לבשו כן רק אלו שלא היה להם בגדי שבת, אבל בחוג החסידים נהגו ללבוש לבנים בכל הזקנים. וכמו שמצינו אצל תלמידי האר"י, שנהגו בזמנם ללבוש בגדים לבנים בשבת ויום טוב¹²¹, ואפשר לומר שכמו כן רבי יהודה החסיד וחבריו נהגו ללבוש לבנים. ועדיין צריך חקירה¹²².

ר"י אור זרוע.

רבי יצחק בן משה מווינה¹²³, ידוע גם בשמו רבי יצחק אור זרוע, שהיה חי בסוף מאה ה-12 עד אמצע מאה ה-13. ורבו

118 דבריו הובא בספר קשיות, עמוד כד, בהערות של הרב י"י סטל, ציון 170.

119 דניאל, פרק יב פסוק ו'.

120 שם, פרק ז' פסוק ט'.

121 ולהלן אבאר מנהגם. אבל נחוץ לציין, שאין לשני הכיתות הללו שום שייכות, ושני חוגים נפרדים היו.

122 ראה מה שכתב אפטיבוצר עמוד 14 עפ"י המהר"ם, "לא נהגו רק במקומו [ראבי"ה] כמותו". אם כן אפשר לומר שזה היה רק מנהגו. אבל לא משמע כן. ובכלל לא הבנתי דבריו, דכיון שנדד הרבה ממקום למקום, אם כן לאיזה מקום מכון כשכתב "מקומו".

123 רבי יצחק בן משה מווינה, בן דורו של הרמב"ן 1180 - 1250. וידוע גם כרבי יצחק אור זרוע, במקורו מבוהמיה, כהיום צ'כיה-Czech republic. ונפטר בגיל 70 בערך. ראה א. א. אורבך

הבגד שנהפך משמחה לאבל

המובחן היה הראבי"ה¹²⁴. שהה בימי חייו במקומות רבים, מהונגריה שבמזרח ועד לצרפת שבמערב. אבל אין לנו יסוד מוצק המאפשר לסדר המקומות בהם שהה לפי לוח זמנים מסוים¹²⁵. שהה ברגנשבורג¹²⁶, ומסתבר שכאן למד אצל רבי יהודה החסיד. וכן שהה בוירצבורג בימי חייו של רבו הראבי"ה¹²⁷, ושם למד המהר"ם מרוטנברג אצל האור זרוע¹²⁸. וכן שהה בריינס¹²⁹, ובעיקר בשפיידא, אצל רבו רבי שמחה. וכן שהה בצרפת¹³⁰.

אפרים א. אורבך¹³¹ משער שרבינו יצחק אור זרוע היה בצרפת סמוך לשנת 1215, מכיוון שהוא מזכיר את נשיאת אות הקלון, והחלטה שהתקבלה בוועידת הכנסייה בלאטיראן היה בשנה זו¹³². ככל הנראה שהה בווינה תקופה ארוכה, ואולי בסוף ימיו.

"בעלי התוספות" עמוד 436. מרביתו היו, ר' אליעזר בן יואל הלוי (הראבי"ה), ור' יהודה החסיד. תלמידו היה מהר"ם מרוטנבורג, ולמד בבית המדרש בצרפת, פריז. בין השאר חי בגרמניה בוירצבורג Würzburg, בה למד מפי ר' יהונתן בן יצחק (תלמידו של רבי יצחק הלבן).

¹²⁴ ראה ספר אור זרוע (ח"א, הלכות טריפות, סימן תיג) "...וזכורני כשהייתי מציץ מים על יד מורי רבינו אב"י העזר"י זצ"ל..." וראה עיונים שם, עמוד 14.

¹²⁵ עוזיאל פוקס, עיונים בספר אור זרוע לרבי יצחק בן משה מוינה, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, ירושלים, 1993. עמוד 11. אורבך, שם, עמוד 9-436.

¹²⁶ ספר אור זרוע (ח"ב, הלכות שבת, סימן נג): "וכבר הי' מעשה כשהייתי דר בריגנשבורק..."

¹²⁷ ספר אור זרוע (ח"ב, הלכות מילה, סימן קז): "...וכן ראיתי אני המחבר כשהייתי בוירצבורק... והיה שם מורי רבינו אלעזר הלוי זצ"ל..."

¹²⁸ אורבך, שם, עמוד 5-523.

¹²⁹ ספר אור זרוע (ח"ב, הלכות שבת, סימן פד, אות ד): "...ובארץ רינס נהגות הנשים לצאת במפתחות של כסף לר"ה בשבת, ותולות אותם על צואריהם בחוט וסוגרות בהם התיב, ובעבור כן נוהגים בהם [היתר]. וגם נשי רבותי שבריינס ראיתי נוהגות כן..."

¹³⁰ שם (אות ג): "וכשהייתי אני המחבר בצרפת..."

¹³¹ אורבך, אפרים אלימלך, בעלי התוספות, מהדורה רביעית, ירושלים תש"מ. עמוד 438.

¹³² שם: "וכשהייתי אני המחבר בצרפת היינו מוליכים אפנים על הבגדים, כי כן גזרו על כל היהודים בעת ההיא... והיינו יוצאים בהם לרה"ר ויש שהיו תפורים בבגד לגמרי, והנהו שרי... ויש שהיו עושין אופן מן הקלף ותופרין אותו במחט לבגד ויוצאים בו בשבת ... דשרי הואיל ויוצא בו כל ימות השבוע, ומורי ה"ר שמשון מכוס זצ"ל הי' דן להתיר..."

אבל ריינר כתב¹³³ "שמחיאורו של אורבך מתקבל הרושם שהוא רואה את שחותו של ר' יצחק בצרפת בבית מדרשם של ר"י שירליאון ושל ר"ש משנץ כתחנה אחרונה במסע למודיו של האור זרוע, מסע שהחל בבוהמיה, ארץ הולדתו, והסתיים במערב בצרפת"¹³⁴. והיינו שתחנתו האחרונה שריו במהלוקה בין החוקרים. אבל בכל אופן הוא מכונה בפי תלמידיו על שם וינה¹³⁵.

אם כן יש לדון, דכיון שהאור זרוע שהיה ימים רבים באשכנז, ושם נהגו ללבוש שרגנישא בשבת, ומן הסתם גם הוא נהג כן, וכן שהיה בבית מדרשו של רבי יהודה החסיד, שזקני התלמידים לבשו שרגנשא בשבת. אם כן מסתבר שבשעה שעבר לשהות בווינה וצרפת גם כן נהג חכמי¹³⁶, ואינו החוק לומר שבשעה ששהה שם כרב הרבה מהמון עם בני הקהילה התחילו ללבוש בגד זה.

מהר"ם מרוטנברג, ותלמידיו.

בעיקר ראינו עד פה ענין הלבשת לבנים או בגד שרגניז בשבת. אבל בפשטות אלו שלבשו לבנים או השרגניז בשבת נהגו כן גם ביום טוב, כיון שהטעם של כבוד שבת שייך גם ליום טוב. וכל הטעמים שראינו הם בעיקר או לכבודו של

עוד בענין זמן התחלת גזירה של אות הקלון ראה: ס. גרעזל, עמוד 65 ציון 112, וראה בביבליוגרפיה בסוף המאמר.

¹³³ אברהם (רמי) ריינר. רבנו תם ובני דורו; קשרים, השפעות ודרכי לימודו בתלמוד. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אלול תשס"ב. עמוד 60, ציון 170.

¹³⁴ אבל כתב עוד: "שלדעת ע. פוקס (עיונים בספר אור זרוע לר' יצחק בן משה מווינה, עבודת גמר לתואר מוסמך, ירושלים תשנ"ג, עמוד 13) אין אפשרות לקבוע את המוקדם והמאוחר ביחס לנדודי ר"י אור זרוע, אולם גם הוא אינו שולל את ההגיון וההסתברות העומדים בבסיס השערתו של אורבך".

¹³⁵ פוקס, עיונים, עמוד 15. ואורבך עמוד 439.

¹³⁶ וכן הביא דברי הרשב"ם, ומן הסתם כוונתו לבגד זה אבל אינו מוכרח, כמו שאבאר להלן, דשני דברים נפרדים הם.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

שבת, או לכסות את בגדי חול, וזהו גם כן ענין של כבוד שבת, ושייכים כמו כן ליום טוב. אבל בימי רבי מאיר בן רבי ברוך מרוטנברג, תלמיד הראב"ה, "המהר"ם מרוטנברג", התחילו לראות מה שלא ראינו בזה עד ימיו. וזה גרם לשנויים במנהג זה במשך הדורות, וכמו שאבאר.

יהדות אשכנז עבר בשנת 1298 ימים קשות ואינן נזכרות לטובה, אבל דווקא בזמן כזה זכה לרועה ומנהיג כרבי מאיר בן ברוך¹³⁷. הוא היה בין האישים הגדולים של יהדות אשכנז במאה ה-13, בולטת ביותר אישיותו המזהירה הוא, שהוא היה

¹³⁷ על שנת לידתו, יש כמה השערות, יש שהקדימוה עד לשנת 1210-12. אבל אורבך 4-523, כתב שלא מסתבר, שנולד לפני שנת 1220, וראה שם הסבר לטעותם, שהם טועים בשנת פטירת הראב"ה. ובעיקר נחלקו במה שכתב המהר"ם [הובא במרדכי מו"ק סימן תתקכ"ה, והגהמ"י אבל פ"ז אות ו']. שהכיר הראב"ה כשהיה תינוק, ונחלקו אם זהו בגיל 12 או בגיל 24 או פחות.

אביו רבי ברוך בן רבי מאיר היה חי בוורמייזא, והיה שם כמו דיין. (אורבך, שם, עמוד 522), ולמד אצל אביו. ובין רבותיו הם, רבי שמחה משפירא, וראב"ה, רבי יהודה הכהן, רבי יחיאל הלוי מפריס, ורבי יצחק בן משה בעל האור זרוע. [בענין יחסו לאביו ראה ברא"ש מסכת קידושין, פרק א, סימן נ"ז].

המהר"ם למד בוורצבורג בבית מדרשו של רבי שמואל בן מנחם. וכמו רבו האור זרוע נדד הרבה. נסע לצרפת, ומבין בעלי התוספות למד שם אצל רבי יחיאל מפריס, ועוד. ושם אסף וקיבץ תשובות ותוספות, פסקים ושמועות, והביא אותם לבית מדרשו בגרמניה. ושהה בצרפת בשנת 1242 בשעת שריפת התלמוד. אורבך, שם, עמוד 528.

ואחר זה חזר לגרמניה, לעיר רוטנברג שיושב על הטאובר השוכנת מדרום לעיר וירצבורג שבגרמניה, ששם הוא הקים ישיבה, והקים בית דין בעיר. ושהה שם שנים רבות. ובשנת 1272 מוצאים אותו עדיין ברוטנברג. [ובענין מעמדו ושיטתו בענין כח הקהילות ראה אורבך 534-40]. ואחר פטירת אביו בערך בשנת 81-1276 עבר לוורמייזא, וקם תחת אביו. אורבך שם.

הרדיפות באשכנז, ובעיקר תחת ממשלתו של הקיסר רודולף בשנת 1284, שתבע לכל היהודים שיהיה "עבדי המלך", ולהחרים רכושם מאלו שברחו מעבר לים בלי רשות, זה גרם לתנועה בריחה מאורגנת מגרמניה. וכן המהר"ם החליט לברוח יחד עם משפחתו מגרמניה לאיטליה, וברח לעיר שקוראים בלשון אשכנז למברדיש גיבורגא, ותפשוהו בשנת 1286, ומסרוהו לקיסר רודולף. והיה במאסר לזמן ארוך ונפטר במאסר בשנת 1293, ונקבר בשנת 1307. תלמידיו הידועים ביותר הם, רבי שמשון בן צדוק בעל ספר התשב"ץ, הרא"ש, המרדכי, רבי מאיר הכהן מרוטנברג (הגהות מימוניות), וראה עוד להלן עבודם.

ובענין הפעילות שנעשו ולא נעשו לפדות אותו מן המאסר על ידי תלמידיו, ראה: שמחה עמנואל, האם סירב מהר"ם מרוטנברג להשתחרר מבית הכלא? נטועים יט (תשע"ד), עמוד

155-69. וראה עוד אורבך, שם, 5-544, 64-521.

וראה עוד: בעק, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

המאסף והמעצב למנהגי יהדות אשכנז כי רוב מנהגינו, ובפרט מנהג האשכנזים יצ"ו, הלכו אחר דעתו¹³⁸. ותורתו השפיעה וקבעה את ההלכה ליהדות כולה, כי הוא היה "מופלג ובקי, לא היה בדורו כמותו"¹³⁹.

ותלמידי המהר"ם הביאו המנהג ללבוש בשבת השרגני"ט. תלמידו רבי מאיר בן רבי יקותיאל הכהן מרוטנברג¹⁴⁰ בספרו הגהות מיימנות¹⁴¹, כתב, וז"ל¹⁴²:

"ולכך נהגו ללבוש שרגני"ט לכסות בגדי החול מי שאין לו להחליף..."

שרגני"ט הוא אותו בגד שהראב"ן וראבי"ה קוראים שרגנישא. ולכאורה היה בגד לבן. ומדבריו נראה שנהגו בעיקר לכסות בזה בגדי חול למי שלא היה להם בגדי יום טוב, וכמו שכתב

¹³⁸ ראה תשובות מהר"ם מינץ, ח"ב סימן עב.

¹³⁹ פסקים וכתבים לר"י איסרלין, סימן קמב.

¹⁴⁰ נולד בערך בשנת 1260, ונרצח במהלך פרעות רינדפלייש עם משפחתו בשנת 1298, וגיסו היה רבי מרדכי בן הלל. אין לנו עיבור רק ידיעות מספרות. בעיר רוטנברג היה מושבו, כמו שכתב רבי חיים בן רבי יצחק, בעל אור זרוע, בתשובתו (סימן רג).

ומרשימותיו נראה ששימש לפני רבו המהר"ם בר ברוך, וכן היה אצל רבו בבית הסוהר, ראה הלכות שבת פרק ו' אות ו'. וכתב יהודה וועלעש [במאמרו הגהות מיימוניות, הגורן, ח"ז, עמוד 59-35], שמכל תלמידי המהר"ם הוא לבד מזכיר את שם מקום תפיסתו, וראה שדן בזה. וראה עוד מה שכתב בענין מקום התפיסה בעמוד 47. וכמה מקומות הביא דברים בשם רבינו פרץ מצרפת, ראה הלכות אישות פרק ג'. אבל אין מזה ראיה ששימש אצלו, ואפשר שראה בכתביו.

¹⁴¹ שנכתב בסוף מאה ה-13, מצינו לעיתים שהביא מדברי רבו בצירוף הברכה "שיחיה", ולעיתים "זצ"ל". תכלית החיבור היתה, לצרף לדברי הרמב"ם, בכל מקום שראה צורך בכך, את דעותיהם של חכמי צרפת ואשכנז, פסקיהם ותשובותיהם.

וראה אצל וועלעש שכתב, שרוב הספרים מייחסים ההגהות לרבי מאיר הכהן, והביא כמה ראיות לזה [הגהות אשר"י, ספר היוחסין השלם, שלשלת הקבלה, קורא הדורות]. ויש מי שמיחסו גם לגיסו רבי מרדכי בן הלל. [קורא הדורות] ומקצתן למהר"ם עצמו [שפתי ישנים, סדר הדורות]. אבל הוא כתב שהיה כמה עורכים. אבל אורבך [שם, עמוד 555] חולק עליו וכתב שהיה כולו רבי מאיר הכהן.

¹⁴² הגהות מיימוניות הלכות שבת פרק ל' הלכה ג'. וראה עוד רבי מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם) מרוטנברג, תשובות פסקים ומנהגים, נערך ע"י יצחק זאב כהנא, כך א', סימן תפה, עמוד רפו.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

רבו הראבי"ה. וכן כתב בשמו תלמידו רבי שמשון בן צדוק, בספרו תשב"ץ הקטן¹⁴³.

מדברי הגהות מיימונית משמע שגם בשבת לבשו בגד זה, דבריו מיוסדים על דברי הרמב"ם. והוא מתייחס לדברי הרמב"ם שכתב¹⁴⁴: "ומכבוד השבת שילבש כסות נקיה, ולא יהיה מלבוש החול כמלבוש השבת, ואם אין לו להחליף, משלשל טליתו כדי שלא יהא מלבושו כמלבוש החול". ועל זה כתב ולכך נהגו ללבוש שרגני"ט.

וכן מסתבר, כיון שגם תלמיד המהר"ם, רבי מרדכי בן הלל אשכנזי, מרינוס¹⁴⁵ כתב¹⁴⁶:

"גרסינן בירושלמי אוי לנו (*כעטיפותינו בחול כך עטיפותינו בשבת) [*דעטיפותינו בשבת כעטיפותינו בחול] ולכך נהגו ללבוש גרנייק"א בלע"ז [*מ"י היא בל"א פרגניז] לכסות בגדי חול למי שאין לו להחליף".

גרנייקא הוא שרגני"ט, וכמו שכתבתי למעלה מצינו אצל הראשונים כמה לשונות בהזכרתם בגד זה. ולכאורה קיבלו מנהג זה מן המהר"ם.

אבל אחר זה הביא ההגהות מיימונית דברי המעתיק, שכתב בשם רבו המהר"ם:

¹⁴³ הובא להלן.

¹⁴⁴ הלכות שבת, פרק ל, הלכה ג.

¹⁴⁵ רבי מרדכי בן הלל אשכנזי, ידוע בכינויו 'המרדכי'. נולד בשנת 1250. ונרצח על קידוש השם בנירנברג בשנת 1298, במהלך פרעות רינדפלייש.

המרדכי היה מחכמי אוסטריה מצאצאי הראב"ן, סבו מצד אביו של המרדכי היה בן בתו של הראב"ה. המרדכי היה חתנו של ר' יחיאל מפריס, וגיסו של ר' יצחק מקורביל, בעל הסמ"ק. כמו כן היה גם גיסו של רבי מאיר הכהן מרוטנבורג (מחבר הספר הגהות מיימוניות). משנת 1291 היה רבה של נירנברג וראש הישיבה בה. היה תלמיד רבי מאיר בן ברוך מרוטנברג, המהר"ם, ורבי משה הכהן ממגנצא, ורבנו פרץ. וראה ירחון סיני, חלקים ט-טו, שכתב שמואל כהן, כמה מאמרים עבודו.

¹⁴⁶ מרדכי, מסכת שבת, פרק ואלו קשרים, רמז שפח.

"...ולשון המעתיק ששמע ממהר"ם, ולכך נהגו ללבוש שרגני"ט ביום טוב מטעם גם ביום טוב צריך להחליף".

ומזה משמע שהמהר"ם דיבר בעיקר בענין יום טוב ולא שבת, ושזהו בגד יום טוב, ומשמע שזהו בעיקר מלבוש יום טוב. אבל מצינו כמה גרסאות בזה, דיש גורסים במהר"ם שבת ויום טוב¹⁴⁷. אם כן אפשר לומר שהבגד שרגניט הוא בגד שבת ויום טוב.

ואחר זה מוסיף המעתיק¹⁴⁸ בשם רבו טעם חדש בלבישת השרגני"ט, וז"ל:

"וגם טעמא כי ביום טוב העולם שמחים, וילבשו שרגני"ט שהוא מלבוש מתים, ויזכרו את יום המיתה, ולא יתגאה לבו עליו, ע"כ"¹⁴⁹.

והיינו דשרגני"ט הוא "בגד מתים", ולובשים השרגניט, שהמצב של שמחה לא יהא גדול הרבה, כיון שעל ידי זה יכולים לבוא להתגאה בלב.

טעם זה של הזכרת יום המיתה הוא אחד מהטעמים שהובא הרבה בראשונים ובפוסקים, אבל המהר"ם הוא המחדש של טעם זה. ורושמי מנהג זה לפני המהר"ם כראב"ן וראבי"ה, וכן אלו שהביאו המנהג של לבישת לבנים, כולם כתבו הטעם משום כבוד היום.

¹⁴⁷ ראה דרכי משה, א"ח, סימן תר"י.

¹⁴⁸ ראה להלן מי זה המעתיק.

¹⁴⁹ מה שכתב דשרגניט הוא בגד מתים, כן מצינו אצל רבי אליעזר מוורמייזא, בספרו הרוקח (הלכות אבילות סימן שטז): "ונהגו לתקן בגדי פשתן בלא אימרא וחוטין בלא קשר ומלבישין אותו מכנסים וחלוק ואנפליא יילצונש וחלוק סרגניזא וחגור פשתן חוגרין אותו וחגור של מכנסים כמו כן פשתן. ועונבין אותו אבל לא קושרין שום קשר ולא בחוטי הראש ומצנפת ובגד שמעטפין אותו סביב שקורין וואלטורה". ובאמת הרוקח הוא הראשון שהביא בגד זה לתכריכים, וראה להלן דיש אומרים שהתחילו להשתמש בבגד זה לתכריכים רק אחר שנהגו ללבוש בשבת ויום טוב.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

מדברי המהר"ם מבואר שגם בשבת נהגו בלבישת השרגני"ט, כיון שלא מחלק בין שבת ויום טוב, ורק הוסיף טעם חדש ליום טוב.

ועוד נראה שינו גדול ממנהגו של הראבי"ה למנהגו של מהר"ם. דעד זמנו של המהר"ם, ואפילו למהר"ם בטעם הראשון שלו, לבשו בגד זה כדי לכסות בגדי חול למי שאין לו בגדי שבת, ומי שהיה לו בגדי שבת לא לבש בגד זה. אבל המהר"ם בא והוסיף שהטעם שלובשים בגד זה הוא כדי להזכיר בזה יום המיתה, "כי ביום טוב [שבת] העולם שמחים", ולכך נהגו ללבוש בגד כזה "שהוא מלבוש מתים", ועל ידי זה "ויזכרו את יום המיתה ולא יתגאה לבו עליו". ולפי זה אינו מנהג רק לאלו שאין להם בגדי שבת, אלא מנהג קבוע לכל אחד, כדי שלא יבוא להתגאה.

התמוהות בטעם המהר"ם, ונידון בזה.

מה שצירף המהר"ם ללבישת השרגני"ט טעם של הזכרת יום המיתה הוא תמוה מכמה טעמים. 1. כי ביום טוב אינו זמן למעט השמחה ולהרבות בעיצבון לב על ידי הוזה אבלות של בגדי מתים, אלא זמן להגדילו בכל אופן ששייך, ולא מצינו כזה בשום מקום בתורה או בתלמוד שנהגו למעט השמחה בשבת ויום טוב. אם כן למה הוסיף המהר"ם טעם משונה כזה, שלבישת השרגני"ט ביום טוב הוא כדי להזכיר ביום טוב עצבון הלב, אשר זה סוף כל האדם. 2. ובעיקר תמוה, שמכל הנזכר למעלה נראה איפכא, כי טעם תחילת עשיית השרגני"ט היה להתנאות בו, או לכסות הבגדים שאינם נאים, או שאינם מכובדים לשבת. אם כן האִיך נטל הכיבוד ועונג והפכו על פניו ונעשה לעצבות?

יצחק דוב מרקון¹⁵⁰ משער לומר בזה, שהיהודים בימי הביניים בסבלם גזרות ורדיפות בתקופת מסעי הצלב ואחריהם, "התחילו לערבב בהרבה מנהגים של שמחה איזה רוח אבלות, תוגה צרה ויגון, זכר לחורבן [מעין אשרי אדם מפחד תמיד, או, גילו ברעדה] ופעמים בניגוד לכוונת יסוד המנהג". ובזה רוצה לבאר שכן אירע גם בשרגניט, שהתחלת עשייתו היה להתנאות בו, ועוד יותר, כי בזמנים הקשים ההם, היה עת אשר לא השיגה יד ישראל ללבוש מחלצות ובגדים נאים. ואעפ"כ עשו בגד לבן, מפשתן, דק ונקי, להתכבד לפני השם במצוות, ולכבד את השבת, או ללבוש בשעת התפילה, אם כן בוודאי הטעם לזה אינו להזכיר יום המיתה. אבל כיון שהיה אז מצב קשה ליהודים זה גרם להם שגם מצב רוחם יהא יותר מעודכן, ולכן הוסיפו טעם של עצבון למנהג של עונג.

אבל אינו נראה לי, ובעיקר כיון שנראה מדברי המהר"ם שהמטרה היה למעט השמחה ולא שהיו מעודכן במצב של עצבות. אם כן לא מסתבר לומר שהסיבה לטעם זה היה משום מצב של עצבות.

בעצם טעמו של המהר"ם, שלובש הבגד להזכיר יום המיתה, יש לעיין אם הכוונה בזה שעל ידי זה לא יבוא לידי חטא, או פשוט שלא יבוא לגאווה יתירה על ידי השמחה הגדולה? דבמשקפה ראשונה נראה שהוא כדי שלא יבוא לידי חטא, וכעין מה שמצינו אצל ראשוני אשכנז וצרפת שהתענו אחר החג תענית בה"ב, כיון דביום טוב עליל לחטוא כיון שהיה במצב שמחה גדולה¹⁵¹. אבל באמת אינו כן, וכמו שאבאר.

¹⁵⁰ במאמרו "הקיטל", בקובץ 'מלילה' א' (תש"ד), עמ' 8-121.

¹⁵¹ ראה טור או"ח, סימן תצב, ומקורו בתוספות מסכת קידושין (דף פא עמוד א, ד"ה סקבא). וראה אצל דניאל שפרבר, בספרו מנהגי ישראל, ח"א, עמוד קצב ולהלן מה שכתב בזה.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

המעתיק (התשב"ץ הקטן).

המעתיק, שבשמו הובא טעם זה, אינו הוזכר בשמו בהגהות מיימנות, אבל כפי הנראה זה הוא רבי שמשון בן צדוק¹⁵², בעל תשב"ץ הקטן¹⁵³, שהוא היה המשמש של המהר"ם בתפיסה. י. וועלעש¹⁵⁴, דן מי הוא בעל המעתיק, וכתב:

"לולי דמוסתפינא הייתי אומר שזהו בעל יסוד ההגהות, אחד מן המחברים הראשונים אשר מלאכתם היתה לרשום ולכתוב את מנהגי מהר"ם והנהגותיו. בכתב מיוחד אסף וקבץ את כל אלה ופעולתו נכרת מבפנים בתוך ההגהות בכל מקום אשר הזכיר "נהג, הנהיג, מהר"ם". זה המעתיק אשר בענוותנותו לא הגיד את שמו משרתו היה אשר לא ימיש מתוך האהל, לא עשה מאומה מעצמו, רק מזכיר ומכניס את הדברים אשר שמע ואשר ראה מרבו לתוך קובץ נקרא מבעל ההגהות השני "מכתב המעתיק". ואם תשאל לשמו מי הוא זה, אשיבך הוא רבי שמשון בר צדוק, התשב"ץ אשר נמצא בידינו היום ממנו מעט הכמות אולי היה יותר גדול לפנים, ועל השובתו מעיד שהרבינו פרץ הגיהו".

ורבי שמשון בן צדוק הביא בספרו רק טעם שני של המהר"ם, וז"ל¹⁵⁵:

¹⁵² שהיה חי באותו הזמן סוף מאה ה-13 ותחלת מאה ה-14, תלמיד המהר"ם, אבל אין לי שום ידוע עבורו, לא עת לידתו, ולא עת פטירתו.

¹⁵³ בשער בלא"ט של ספר התשב"ץ בדפוס ראשון כתוב שהמחבר היה "רבי שמואל בר צדוק", אבל לכאורה טעות הוא.

¹⁵⁴ שם, עמוד 44-5.

¹⁵⁵ ספר תשב"ץ קטן סימן קס. מהד' מכון ירושלים, עמוד פ"ה.

"ועל מלבוש שרגניז"א שרגילים ללובשו ביום טוב, לפי שיש שמחה יתירה, לכך לובשין שלא תזוה דעתו עליו, ולכך לובשו על גבי בגדיו כדי שיזכור יום המות".

הבגד הזה הוא השרגניט שהביא ההגהות מיימנות, ובאמת בתוכן הענינים של התשב"ץ הוא קורא הבגד "שרגני"ז¹⁵⁶. אבל בכלל לא הביא טעמו של הראב"ה¹⁵⁷. ומדבריו נראה שלובשים הבגד פשוט כדי שלא תזוה דעתו עליו. ואין בו שום הזכרה שלובשין הבגד כדי שלא יבוא לידי חטא. ובאמת הסמ"ק מצוירך הביא דברי המהר"ם, בראש השנה, ולהלן אבאר דבריו, ובדבריו מבואר גם כן כנ"ל, שאין זה ענין כדי לעכב בני אדם מלעבור על עבירות כלל, דלכאורה השמחה יתירה בראש השנה הוא כיון שבטוחים שיצאו זכאי בדין, ולא מסתבר לומר שזה יגרום לעבור עבירות. אלא שיגרום הזחת הדעת. וכן משמע בדרכי משה¹⁵⁸.

ומדברי התשב"ץ נראה שכל זה אינו אלא טעם להלבשת הבגד ביום טוב, דכתב מנהג זה במנהגי יום טוב. ולא הביא כלל טעמו של הראב"ה. ונראה מזה, שטעמו של המהר"ם היה טעם מיוחד ליום טוב, ולא לשבת. דבשבת רק מי שלא היה לו בגדי שבת לבש שרגני"ז, אבל ביום טוב כולם לבשו בגד זה, ולא רק מי שלא חי לו בגדי שבת.

¹⁵⁶ יש לדייק בדברי התשב"ץ, שמתחילה כתב "לכך לובשין שלא תזוה דעתו עליו". ואחר זה כתב "ולכך לובשו על גבי בגדיו כדי שיזכור יום המות". ומשמע כאילו שהם שני דברים נפרדים. ואפשר לומר שכוונתו לחלק, ולומר שהסיבה ללבישתו על כל הבגדים ולא תחת הבגדים, זה הוא כדי להזכיר מיום המיתה, אבל לבישתו בעצם, הוא, כיון שזהו בגד נאה, ולובשים בגד נאה לכבוד את היום טוב, אבל לא משמע כן בדבריו.

¹⁵⁷ ומה שתמוה לו, הוא שהמרדכי, שזהו מתלמידי החשובים של המהר"ם לא כתב טעם שני כלל.

¹⁵⁸ אות"ת, סימן תר"י, אות ה'.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

ונראה לי שטעם הזכרת יום המיתה אינו אלא טעם צדדי שנתוסף מהמת איזה סיבה שהוא, אשר כעת אינו ידוע לי, אבל זה לא היה הטעם להלבשתו, אלא רק טעם שנתוסף למנהג שכבר נהגו בזה. ובאמת ראיתי בהגהות מיימוניות¹⁵⁹ שכתב:

"...מכאן משמע שיותר טובים יהיו בגדי רגל מבגדי שבת עיין בהלכות שבת פרק שלשים".

וכוונתו לציין למה שכתב שם בענין לבישת השרגניט, ומשמע מדבריו שיש ענין בהלבשת בגדים מיוחדים ליום טוב, ובגד מיוחד זה היה השרגניט. ואמת שהיה בני אדם שלבשו שרגניט גם בשבת אבל ביום טוב כולם לבשו אותה. והטעם לזה כיון שהוא בגד נאה.

ממה שראינו עד כאן מבואר, שמתחילה השרגניט היה בגד של שבת, כמו שאנו רואים בזמנו של הראב"ן, והראב"ן הוסיף טעמו לזה, אבל לכאורה זה היה מנהג גם קודם נתינת הטעם. ומסתבר שגם ביום טוב נהגו כן. אבל עוד נראה לי, שזה היה בגד שההמון עם לבשו והראב"ן הוסיף טעם למנהג שנהג בו ההמון עם. אבל בזמנו של הראב"ן נראה דרך מי שלא היה לו בגדי שבת לבש בגד זה. ואינו רחוק לומר שרוב העם לא היה להם בגדי שבת, שהמצב בגרמניה היה רע מאוד, אם כן מסתבר לומר שרובם הלכו בזה, אבל אין לי ידיעה ברורה בזה. ואצל רבי יהודה החסיד אנו רואים שלבשו הזקנים השרגניט.

אבל בזמנו של המהר"ם אנו רואים שביום טוב התחילו לילך באופן תמידי בבגד זה, ומסתבר שהתחילו לנהוג כן, כיון שיום טוב הוא זמן שמחה, ורצו ללבוש בגד נאה, אבל לא רצו

¹⁵⁹ הגהות מיימוניות הלכות יום טוב פרק ו' אות כ.

ללבושו בכל שבת כיון שאם ילבושו בכל השבת הבגד יהא בלו, ככל בגד שלבושו הרבה פעמים. לכן לבשו רק ביום טוב, שאינו רק כמה פעמים בשנה, ולא בכל שבת. אבל אלו בני אדם שלא היה להם בגדי שבת כלל, רק בגדי חול, השתמשו בבגד זה לכל שבת, ואפשר שלא השתמשו בבגד זה רק בעת הילוכם בחוץ, לבית הכנסת וכדומה, אבל לא בבית, כדי שלא נעשה בגד משתמש, שאינו נאה.

ובאמת, לפי זה מובן מה שמצינו שבמשך הדורות היה כמה וכמה מיני מלבושים שנשתנו, והיהודים היו משנים מלבושם לפי הזמן והמדינה. אבל לבוש זה הנקרא סרגנוס, שמצינו כבר בימי חז"ל ואפילו קודם לכן ועדיין נמצא בינינו. ואפשר לומר הטעם לזה, כיון שבגד זה אחר כמה שנים נשתנו לבגד של יום טוב, או כבגד שלבושם רק במצבים שונים, לכן הבגד נשאר במצב טוב, ולכן נשאר לזמן רב¹⁶⁰.

מתלמיד אחר של המהר"ם אנו רואים דבשבת כולם לבשו בגדים לבנים. והוא רבי אלכסנדר זוסלין הכהן, שהיה פעל בפרנקפורט, והיה מחשובי פוסקי חכמי ישראל במחצית הראשונה של המאה ה-14,¹⁶¹ ומחבר ספר האגודה¹⁶². וכתב¹⁶³:

¹⁶⁰ ראה רובינס, שם, עמוד 2.

¹⁶¹ נולד בארפורט ושימש כרב בערים הללו: קלן, ורמזא, ופרנקפורט. ולמד אצל רבי יצחק מדורא, השערי דורא, ואצל המהר"ם מרוטנברג, והמרדכי. וכפי הנראה למד אצל המהר"ם [או רק בסוף ימיו או למד רק בבית מדרשו]. ראה מה שכתב ישראל אלפנבין, בקובץ חורב, י, [ט כ], במאמרו "מנהגים של כל השנה מאשכנז לרבינו יצחק מדורא". עמוד 137. יש סוברים שנהרג בפרעות שהתחוללו בימי המוות השחור, ונספה יחד עם עוד כשלושת אלפים יהודים בשריפה בארפורט לפני שנת 1349, בפרעות שהתרחשו בזמן מגפת המוות השחור.

ר' ישראל ברבי יואך מארפורט, שניצל מן ההריגה, כתב קינה על האירוע, בשם: "ציון אריון בכי", ובה מוזכר את ר' אלכסנדר זוסלין.

אבל יש חולקים על זה, וסוברים כי לא נהרג על קידוש השם מכיוון שרובנים בדורות שאחריו (כמו המהר"ל וחבריו) אינם מזכירים אותו בתיאור "הקדוש", כפי מנהגם להזכיר אנשים שמתו על קידוש השם. ראה אוצר הגדולים, ערך מספר תשעו.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

"...ואם יש תינוק למול מלין אחר קינות ולובשין חליפות שמלות אך לא לבנים ממש, וכן בחזון ישעי' באותה שבת לא ילבשו לבנים אך כתנות".

ונראה מזה שהיו רגילים ללבוש לבנים ביום השבת, וכן אצל ברית מילה. וכתב רבי אלכסנדר זוסלין שבט' באב, וכן שבת חזון לא ילבשו בגדים לבנים. אבל לא כתב איזה בגד לבן לבשו. ומזה נראה לי שחוץ מהשרגניט היה גם בגד לבן אחר שנהגו ללבוש בשבת, ומן הסתם גם ביום טוב, ובכל עת וזמן שהיה זמן שמחה, כמו אצל ברית מילה. ונראה לי שבזמנו נהגו ללבוש השרגניט רק ביום טוב לבד, ולכן לא הביא השרגניט כאן.

אחר עיון רב, והתבוננות במנהג לבישת השרגניט, יש לי כמה בעיות אשר לכאורה תמוהים הם.

1. מצינו אצל הרבה ראשונים שבימים טובים מיוחדים נהגו ללבוש לבנים, ולא כתבו בפירוש לאיזה בגד הם מכוונים, רק כתבו שנהגו ללבוש לבנים. כמו ביום כיפור ראש השנה. ואפילו הראב"ה¹⁶⁴ הביא המנהג ללבוש לבנים ביום הכיפורים. וז"ל:

"ניהגו פרושים לטבול, דאמרינן במדרש תנחומא פרשת ואתחנן שמע ישראל וגו' רבנן אמרי וכו' עד אבל ביום

¹⁶² פוסקי אשכנז במאה ה-15, כמו ר' יעקב בן משה מולין, המהרי"ל, ור' יעקב וייל, החשיבו מאוד את פסקי בעל ספר האגודה. ר' יעקב וייל אף חיבר כעין "קיצור" של ספר האגודה שפורסם בשנת 1610 תחת השם "חידושי אגדה".

¹⁶³ מסכת תענית, פרק ד, בשלושה פרקים, אות כג.

¹⁶⁴ חלק ב, מסכת יומא, סימן תקכח.

הכיפורים שהם נקיים כמלאכים אומר אותו בפרהסיא, ולובשים לבנים מהאי טעמא¹⁶⁵.

ולכאורה אם נהגו כן בכל שבת ויום טוב אם כן למה לו להזכירו בימים טובים פרטיים ובטעם הנוגע רק ליום כיפור.

2. אם השרגניט הוא חלוק, דהיינו בגד ארוך לבן, כטוניקה Tunic, אינו נראה לי לומר שזה היה בגד המכסה כל הבגדים של חול, דבגד זה אינו בגד עליון אלא בגד תחתון, ובגד תחתון על פי רוב אינו נעשה לכסות שאר בגדים התחתונים, הגם שאפשר, אבל לא מסתבר. דבגד המכסה הוא הבגד, הנקרא מקטורן, שהוא גלימה Cloak.

3. מצינו אצל הרבה ראשונים אשר חיו באשכנז בתקופת המאה ה-13 ותחילת מאה ה-14, שהביאו המנהג ללבוש בשבת ויום טוב בגדים לבנים, אבל לא הזכירו כלל השרגניט, ואם הבגד הלבן היה בגד מיוחד, דהיינו שרגניט, היה להם להזכירם.

4. שהרי בראשונים אלו שהביאו הבגד הנקרא שרגניט, לא מצינו אפילו פעם אחד שיחא כותבים שהוא בגד לבן. הרי תמוה הוא.

ונראה לי לבאר הדבר בדרך אפשר, ולצדד לומר דשרגניט אינו בגד כחלוק, דהיינו כתונת ארוך, אלא בגד שהיה כגלימה, והוא

¹⁶⁵ וראה עוד הגהות מיימוניות (הלכות שופר וסוכה ולולב פרק א אות א). קיצור פסקי הרא"ש (מסכת ראש השנה פרק ד). מרדכי (מסכת יומא פרק שבעת ימים רמז תשכג). ספר כלבו (סימן סט). ועוד. והגם שאפשר לומר שאינן להקשות מדבריהם, שהם רק ציטטו מאמר חז"ל, ולא מה שהיה בזמניהם. אבל בראבי"ה כתב בפירוש שמהאי טעמא נהגו כן, וכ"מ בשער דורא בכת"י, בספריית מונטיפיורי, אנגליה לונדון, ms. 136, בספריית הלאומית, מס' מערכת 00005804.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

בגד עליון, וכעין Cloak, וזהו הבגד שהיה נפוץ באשכנז במאה ה-13. וזה היה הבגד שלבשו כדי לכסות בזה הבגדים התחתונים.

ציור 2. לבוש היהודי במאה ה-13. המקטורן והטוניקה.

ומצינו בכתבים שהיו הרבה מינים מהם, פתוחים וסגורים, רחבים וקצרים, עם בית יד ובלי בית יד. ומזה שכתב הראב"ן שהוא כתונת, אינו ראיה שהיה חלוק, כמו שכתב המרדכי בשם רבי דוד קמחי, וז"ל¹⁶⁶:

¹⁶⁶ מרדכי, מסכת תענית, הלכות תשעה באב, רמז תרלה. והובא בשו"ת רדב"ז, סימן תרצ"ג.

"הגה"ה: ופי' כתונת הוא מעיל ולא חלוק. וכן פי' רבינו דוד קמחי, ומ"ש כתונת, המעיל פעמים קורא שניהם כאחד, ע"כ".

ההיסטוריון י. כץ כתב¹⁶⁷, שבכל עת שאחד הוקר את ההלכה, צריך מקודם לעיין בעצם מה שכתוב, או בספרי הלכה או בשו"ת, אבל לאחר מכן, עליו לעיין במשקפיו של ההיסטוריון ולהעריך כמיטב יכולתו, הדרגה של ההשפעה (אם בכלל) של מצבי הזמן שבו היה חי אותו כותב. ועוד יותר צריך לעשות כן כשדנים במנהגים. אם כן כדי לבאר הענין, נראה לברר מקודם מה שהיה המצב היהודים בזמן ההוא בענין הלבוש.

התקנות מהכנסייה בענייני הבגדים.

כידוע, הכנסייה הקתולית הסדיר הלבוש של הכומרים שלהם, וכן אחר זה סידרו גם מלבושי ההמון עם, ובעיקר ההמון היהודים. אם כן כדי לבאר הענין ארחוב בזה קצת.

הכנסייה הקתולית עד המאה ה-6 לא מצינו שסידרו ענין הבגדים לכומרים שלהם, ולא מצינו שהכומרים יהא לובשים בגדים שונים מכל אדם. אבל אחר זה בעיקר ברומא וסביבותיו, התחילו הכומרים בעיקר ללבוש טוניקה ארוכה וכן גלימה עבה¹⁶⁸. משא"כ ההמון עם לבשו טוניקה יותר קצרה, ומנטיל¹⁶⁹.

וכל זה נכפה על ההמון על ידי המשפט הקנוני. בימי הביניים באירופה היה מושג של משפט הקנוני, והיה להם חוקים, המשפט הקאנוני הוא החוק הכנסייתי של הכנסייה הקתולית. ונתקן על מנת לשלוט בהחברה. ובאמצע ימי

¹⁶⁷ בספרו עת לחקור ועת להתבונן, ירושלים, 1998, עמ' 5-1.

Cloak. ¹⁶⁸

Mantel. ¹⁶⁹

הבגד שנהפך משמחה לאבל

הביניים שמלחו של הכומר מוסדרת על ידי חוק הקנון. ובמשך הדורות מצינו כמה מועצות שרצו להתקין סוג הבגד שילבישו.

אצל המועצה הגרמנית של המאה ה-8 נאסרו הכומרים מללבוש סגום [Sagum], או גלימה צבאית קצרה. ואחר זה אסרו כמה בגדים להחמון עם, כיון שהיו מיוחדים להכומרים, כמו הגלימה בדרם, שזהו בגד המורכב מבגד ארוך, שרוולים רחבים, וברדס¹⁷⁰. יש מהכומרים שלבשו בגדים שחורים ויש מהם לבנים, והיה תלוי בצבע הטוניקה שלהם¹⁷¹. ובעיר מץ בשנת 888 נאסר להחמון עם ללבוש Copes¹⁷². וכן מצינו עוד הרבה תקנות שהתקנו במשך השנים בענין זה.

בשנת 1215 בוועידת הכנסייה הרביעית בלאטיראן¹⁷³, מצינו התקנה שכל היהודים יהא לובשים בגדים משונים מכל ההחמון עם¹⁷⁴ (תרגום חפשי):

"אנו מצווים על כך שהאנשים האלה (יהודים ומועממים), בכל האדמות הנוצריות, ובכל עת, יהיו מובדלים בקלות משאר האוכלוסיות באיכות הבגדים שלהם; במיוחד מכיוון שחקיקה כזאת מטילה עליהם גם את משה"¹⁷⁵.

¹⁷⁰ Hood. והוא הבגד הנקרא cowl.

¹⁷¹ והיה מהם שלבשו גם בגדים משאר צבעונים, ראה ס. גרעיל.

¹⁷² שהוא מעיל או גלימה ארוכה, פתוחים מלפנים, ומדובקים אל הלב עם רצועה או סגר.

¹⁷³ Lateran 4th Council.

¹⁷⁴ ראה ס. גרעיל, עמוד 309. הסיבה לזה ראה שם, עמוד 59-69.

¹⁷⁵ We decree that these people (Jews and Saracens) of either gender, and in all Christian lands, and at all times, shall easily be distinguishable from the rest of the populations by the quality of their clothes; especially since such legislation is imposed upon them also by Moses.

ובמועצת אחרת, במועצת אוקספורד¹⁷⁶, באפריל 17 לשנת 1222. מצינו התקנה שכל היהודים ילכו באות הקלון על בגדיהם החיצוניים¹⁷⁷ (תרגום חפשי):

"מאחר שבמקרים אלה התעוררו בלבול זה בין נוצרים ליהודים כי הם בקושי ניתנים להבדיל, וכתוצאה מכך קורה לפעמים שנוצרים מתגוררים עם יהודיות או להיפך, אנו קובעים בסמכות המועצה הכללית הנוכחית, כי כל יהודי, אם זכר או נקבה ילבשו בבירור בגדים החיצוניים, על החזה, כתם פשתן בצבע שונה מזה של בגדו, כך שכל תיקון ימדוד שתי אצבעות רוחב וארבעה באורך; וכי הם יהיו כפויים, על ידי גינוי כנסייתי, כדי לקיים את ההוראה..."¹⁷⁸

אבל תקנה זו של אות הקלון כבר הותקנה בצרפת בשנת 1215. כמו שכתבנו למעלה. וכן הוזכר אצל מועצת מהוז נרבוין¹⁷⁹

בביאור הסיבה להזכרת משה בזה, ראה מה שכתב גרעילז בזה.

The Council of Oxford. ¹⁷⁶

¹⁷⁷ שם עמוד 315.

Since in these parts such confusion had arisen between Christians ¹⁷⁸ and Jews that they are barely distinguishable, and as a result it sometimes happens that Christians cohabit with Jewesses or vice versa, we decree by the authority of the present general Council, that each and every Jew, whether male or female shall wear clearly exposed on the outer garments, on the chest, a linen patch of a different color from that of his garment, so that each patch shall measure two fingers in width and four in length; and that they shall be compelled, by ecclesiastical censure, to observe this regulation.

Council of the Province of Narbonne. ¹⁷⁹

הבגד שנהפך משמחה לאבל

באפריל 1227. וכן היה הרבה מועצות בענין זה¹⁸⁰. בשנת 1228 אצל מועצת ואיאדוליד¹⁸¹ אנו רואים תקנה¹⁸² (תרגום הפשי):

"אנו מצווים ומסדרים בצורה נחרצת ביותר, כי היהודים לא ילבשו **גלימה רחבת** כבוד של הכמורה, שכן אין זה ראוי להיהודים, שיש להפריד ביניהם. ולהפרידם מן אנשי דת. והם יאלצו לעשות זאת מכוחה של הכנסייה"¹⁸³.

ומזה נשמע שהותקנה שהיהודים לא ילבשו **גלימה רחב**, מאותו המין שהכומרה לבש בו. ומזה התקנה אנו רואים שהיה צורך לתקנה כזה, כיון שהיהודים הלכו בלבושים כאלו. אבל לא מצינו עוד שנכפה לקיים תקנה זו. אבל ביולי 7 בשנת 1248 אנו רואים במכתב מאת האפיפיור אינוקנטיוס הרביעי¹⁸⁴ אל הבישוף של מגואלונה¹⁸⁵ שכתב (תרגום הפשי):

"אחוותך סיפרה לנו שיהודים מסוימים של מקומך ושל המקומות הסמוכים מניחים, לא בלי לפגוע בפקודות הפקידותיות ללבוש **כיפות רחבות ועגילות**, אחרי אופן הכמורה ואנשי הצווים הקדושים. כתוצאה מכך זה קורה לעתים קרובות כי כבוד קדוש ואת הכבוד הבלתי ראוי הוא שילם להם על ידי נוסעים וזרים. מכיוון שאנחנו לא

¹⁸⁰ וראה עוד שם בעמוד 317 בענין זה.

¹⁸¹ Council of Valladolid.

¹⁸² שם עמוד 321.

¹⁸³ we likewise decree and order most emphatically, that the Jews shall not wear a wide cloak of the kind worn by the clergy, for it is highly improper that the Jews, who should be set apart and separated from the Christians by some definite sign, wear the garments of clerics. They shall be forced to do this by the power of the Church.

¹⁸⁴ Innocent IV.

¹⁸⁵ הוא בספרד Spain. ראה שם עמ' 281.

רוצים שהם יניחו לעשות משהו מסוג זה, אנהנו מצוים
שיהודים אלה, לאחר שיזרקו כל שכמיות שכאלה, ילבשו
מנהג המתאים להם, שבו ניתן להבדיל ביניהם לא רק מן
הכמורה אלא גם מן ההדיוטות¹⁸⁶.

ומזה נראה שהיהודים לבשו בגדים **רהבים ועגולים**, והיה נראה
ככומרים, ולכן כתב לשנות את זה. ובאמת בשנת 1254 אצל
מועצת אלביל¹⁸⁷, נתקנה הדבר למעשה (תרגום חפשי):

"ומכיוון שבגלל הכפפות העגולות של היהודים שלבשם
בדרך כלל, הכבוד שנגרם לאנשי הכמורה נפגע קשות,
שכן הם נוהגים להשתמש בכפפות מעוגלות, לכן אנו
קובעים, בהסכמתה של המועצה הזאת, שבעתיד
היהודים לא יעזו ללבוש כופעים עגולים. הם עשויים,
אבל, עם זאת מותרים, בעתיד ללבוש גלימות עם
שרוולים ארוכים. את השרוולים להיות ארוך כמו
הכופעים, אבל בשרוולים אלה אסור להיות קפלים או
קמטים"¹⁸⁸.

to the bishop of maguelonne: your fraternity has told us that ¹⁸⁶
certain jews of your diocese and of the surrounding places presume,
not without injury to the clerical orders' to wear round and wide
capas after the manner of clerics and of members of the holy orders.
As a result it often happens that sacerdotal honor and undeserved
reverence is paid them by travelers and strangers. Since we do not
want them to presume to do anything of this sort, we order that the
said Jews, having discarded any such capas, shall wear a habit
befitting, them, one by which they may be distinguished not only from
clergy, but even from laity.

Council of Albil. ¹⁸⁷

And since by reason of the round capas which Jews generally wear, ¹⁸⁸
the respect due the clergy is seriously impaired, for they (theClergy)
use round capas habitually, we decree, with the approbation of this

הבגד שנהפך משמחה לאבל

כנראה שהתחילו היהודים לילך בברדסים וגלומות ארוכות, ומכאן זה לעיתים קרובות היו ההמון עם מוטעים וסברו שהיהודי הוא כומרה. וכדי למנוע זאת הוציאה המועצה תקנה הנ"ל¹⁸⁹.

תקנות שמלות רבות הותקנו על ידי הכנסייה אחר זה, במועצת שנעשו בפרפיניאן¹⁹⁰ בשנת 1295, חייבו יהודים ללבוש גלימה¹⁹¹. ומאותו מקום בשנת 1396 הותקן על יהודי מרובירו¹⁹² ללבוש גרמה¹⁹³. דההו חלוק ארוך מאוד או בגד אחר המכסה את הבהונות של הרגלים. בנוסף לאות הקלון שזהו טלאי צהוב על השד.

עוד מצינו תקנה של העיר קלן¹⁹⁴ מיום 8 ביולי לשנת 1404, שחייבה ליהודים ויהודיות מכל הגילאים ללבוש שמלה מיוחדות, וקבע את הכללים הבאים: "השרוולים על הגלומות לא יחרגו מחצי אלפיות רוחב. הצווארונים על גלימות לא יעלה על אצבע אחת רוחב. הגלימות¹⁹⁵ לא יכול להיות פתוח משני הצדדים, והייב להגיע אל תוך רוחב היד של הקרקע". ובעיר איאדוליד¹⁹⁶ בשנת 1412 ניתנו הדינים בצורה מדויקת יותר, וזהו שכל היהודים והמורים צריכים ללבוש גלימות

Council, that in the future Jews shall not dare to wear round capes. They may, however, in the future wear capes with long sleeves. the sleeves being as long as the capes, but in these sleeves there must be no folds or creases.

¹⁸⁹ ראה שם עמוד 335.

¹⁹⁰ Perpignan.

¹⁹¹ Cape.

¹⁹² Murviedro.

¹⁹³ Gramalla.

¹⁹⁴ Cologne.

¹⁹⁵ cloak.

¹⁹⁶ Valladolid.

ארוכות¹⁹⁷ על הבגדים שלהם ארוכות עד לרגליהם, וכן שלא ילבוש גלימה¹⁹⁸.

מכל זה נראה ברור שמתחילה לבשו גלומות רחבים, ותיקנו שלא לילך אלא במנטיל, שזה בגד חצוני יותר צר, ואחר זמן אסרו בכלל לילך בגלימה הנקרא Cloak, והלכו רק בבגדים חצונים שהם סגורות על כל פנים מצד אחד.

מלבוש של תפילה.

ונראה לי, שהבגד שהלכו להתפלל בו היה לבוש הנ"ל, דהיינו הבגד שהכומרים היו הולכים בהם. דמצאתי בדברי אחד מגדולי הראשונים בצרפת בסוף המאה ה-12 ותחילת ה-13, רבי יהונתן בן דוד מלוניל¹⁹⁹ שכתב דבר מעניין, וראוי לעיין בו. דמדבריו אפשר לראות דבר שהיה מצוי בזמניהם אצל היהודים.

הוא מתייחס להמשנה במגילה²⁰⁰: "האומר איני עובר לפני התיבה בצבועין אף בלבנים לא יעבור". וכתב הגמרא לפרש דחיישינן שמא מינות יש בו. וכתב רבינו יהונתן, וז"ל²⁰¹:

197 robes

198 Cape, וראה רובינס 94-102.

199 רבי יהונתן (בן רבי דוד הכהן) מלוניל, עיר בדרום צרפת, באזור פרובאנס. נולד במאה ה-12, בשנת 1135, ונפטר בסביבות שנת 1211. היה בעלי התוספות בפרובאנס. היה תלמידו של רבי משה מנרבונה, תלמידו או חברו של הראב"ד, עמד רבי יהונתן בקשר של מכתבים עם הרמב"ם אחר שהגיעה לידו העתקה של אגרת תימן. וכן עמד לימין הרמב"ם בפולמוס שעורר נגדו רבי מאיר הלוי אבולעפיה, בעל מחבר ספר "יד רמ"ה".

ויש אומרים שעלה לארץ ישראל. בספר "שבט מיהודה" לרבי שלמה אבן וירגה, כתב שעלה רבי יהונתן יחד עם 300 רבנים נוספים לארץ ישראל במסגרת עליית בעלי התוספות. ראה: ישראל תא-שמע, ר' יהונתן בר' דוד הכהן מלוניל, באנציקלופדיה העברית, כרך י"ט, תל אביב, ירושלים, עמוד 231. אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל ערך "יהונתן מלוניל", עמוד 697-9.

200 מסכת מגילה, פרק ד, משנה ח.

201 רבינו יהונתן מלוניל על הרי"ף, מסכת מגילה (לפי דפי הרי"ף), דף טו עמוד א.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

"דחיישינן שמא מינות נזרקה בו, שתלמידי ישו הנוצרי שהם הכומרים עושין כן ולובשין לבנים והולכין יחפין בשעת תפלת שוא שלהן, ומקפידין על שאר בגדי צבעונין, ולפי זה הפירוש היה לומר אף בצבעונין אף בסנדל לא יעבור משום דחשדינן ליה כיון שיצא מפיו, אי נמי היה לו לומר בלבנים לא יעבור אבל בצבעונין יעבור כיון שהוציא עצמו מן החשד..."

וכן כתב ר' יהודה בן בנימין ענו²⁰², מראשוני רומא איטליה במאה ה-13²⁰³, ידוע גם כריבב"ן²⁰⁴. ומדבריהם אנו רואים שבזמניהם הכומרים לבשו בגדים לבנים בשעת התפילה (או על כל פנים גם בשעת התפילה), ולכן נהגו לסרב לאחד אשר רצה דווקא להתפלל בבגדים לבנים²⁰⁵. ומכל זה נראה שגם אצל היהודים היה כאלה שלבשו בגדים לבנים אלו שהכומרים נהגו ללבוש בבית הכנסת בשעת התפילה, וזה היה ממין הבגד שהחזן התפלל בו לפני העמוד בית הכנסת. וזה היה טוניקה ארוכה וגלימה על זה²⁰⁶. ונראה מזה שהיו

²⁰² הנקרא גם ר' יעלה (לפי הנראה ר"ת של יהודה ענו למשפחת הענונים).

²⁰³ נולד בערך בשנת 1215, כתב פירוש ידוע על הרי"ף, וכן פירוש על מסכת שקלים שבמשנה ועל השאלות, ועוד. למד

תורה מפי ר' מאיר בן רבי משה, ור' יצחק מקאמירינו. וישב על כסא הרבנות ברומא. ר' צדקיה בן אברהם בעל שיבולי הלקט היה בן דודו ותלמידו, והביא פסקים רבים שלו בספרו. ונפטר בערך בשנת 1280.

ראה: אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, ערך "ר' יהודה (בר' בנימין) הרופא מן הענונים", עמוד 679-80.

²⁰⁴ מסכת מגילה (מהד' בלוי), דף כד עמוד ב.

²⁰⁵ אבל באמת אינו דבר ברור, דראיתי בכמה תעודות מהכנסייה במאה ה-13, ושם מבואר שלבשו בגדים צבעונים. אבל כנראה שבמאה ה-12 קודם אלו התקנות שאני. אבל אפשר שבמקומו נהגו ללבוש לבנים.

²⁰⁶ בדרך אגב נראה להעיר דבר מעניין, דתלמידו של הריבב"ן, רבי יחיאל בעל מחבר ספר תניא, כתב דביום כיפור נהגו ללבוש לבנים, ומן הסתם עשו כן גם בשעת התפילה. אבל אפשר לומר בשני דרכים, 1. כיון שלבשו לבנים כל היום לכן אין בזה חשש מינות. 2. דבשעת התפילה לבשו בגדים אחרים, אבל זה לא מסתבר.

הסרגנוס

כאלה שרצו דווקא ללבוש לבנים בשעת התפילה. ואפשר
דגם בשאר מקומות היה כן.

הכומרים היו לובשים בתקופה ההוא בעיקר בטוניקה ארוכה,
וגלימה מעל בגדיהם, המכסה הבגדים התחתונים דהיינו
Cloak. ואצל המועצות נאסרו כל החמון עם מללבוש בגד זה.
וכמו שביארנו. ומה שאני רואה מזה הוא, שבזמן ההוא עיקר
הבגד שבו היו הולכים בחוץ או בבית הכנסת, היה הבגד
החיצון, שזה מונח מעל הבגדים, ובזה מצינו שבמשך הדורות
נשתנה הבגד לפי התקנות.

ונראה שכן היה גם בהסרגנוס, שהוא לבוש כמו גלימה על גבי
הבגדים, וזה בימי הראב"ן היה גלימה רחב, וכמובן אין זה בגד
שיכול לעבוד בו. אבל אחר זה בזמנו של הראב"ה שכבר
הותקנו שלא לילך בגלימה ארוך, התחילו לילך בסגורים מצד
אחד, ויתר צרים. והיה מהיהודים אשר השתמשו בזה לכסות
הבגדי חול.

ובגד זה לא היה דוקא לבן, אלא יש מהם שלבשו לבנים ויש
שלא לבשו לבנים, אבל בזמנים מיוחדים לבשו לבנים דווקא.

ואפשר שבגדים הלבנים שהראשונים כתבו שלבשם ביום
כיפור, אינו הסרגנוס, דהיינו הגלימה, אלא הכתונת התחתון,
שהוא טוניקה של לבן. אבל רבנים וזקנים לבשו דוקא גלימה
דהיינו שרגניז לבן, וכמו שכתב רבי יהודה החסיד.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

תקנות שו"ם (שפירא, וורמיישא, מגינצא).

באמת מצינו בתקנת שו"ם בזמנו של הראב"ה, במועצת השלישי בעיר שפירא בשנת 1223²⁰⁷, שתיקנו שצריכים לילך לביהכ"נ דווקא במקטורן, וזהו הגלימה שהוא מעיל העליון. וכך כתוב בתקנה (מכת"י)²⁰⁸:

"וכל אדם ישליך ממנו איבה ותהרות, ולא ילך בבית הכנסת כי אם בקורנא או במקטורן, ולא בזוקניא²⁰⁹, וכל השומר תקנות אלו אשרהו ויזכה לזה שיראה בנחמות ציון".

וכנראה תיקנו תקנות אלו שהחולכים לבית הכנסת ילבשו בגדי כבוד. ולכך תיקנו שלא לילך בזוקניא אלא במקטורן וקורנא.

מה הם בגדים הללו? מ. גידעמאנן²¹⁰ כתב שמה שכתוב שם "קורנא", הוא טעות וצריך לומר "קורזא", ובלשון אשכנזית מימי הביניים נקרא Kursen, Kurschen. ובלשון אשכנז העתיקה נקרא Chursina. ומבאר שזהו Peltzmantel, אדרת שער, ונעשה מעור חיה. מקטורן מפרשו הערוך בלשון ישמעאל "ברנו"ס, ושזהו בגד "שיש לו בית ראש, ועוטף בו השובשו, ויש בו לולאות וקרסים שמהברין". מה שכתב שיש לו בית ראש אינו ברור²¹¹. זוקניא הוא בגד עליון בעיקר של

²⁰⁷ קביעות שנת המועצת לשנת 1223, הוא על פי החוקר רוזנטל, אבל אורבך כתב שאין לו הוכחה לזה, וכתבנו בזה למעלה. אבל גם ל. פינקלשטיין (ראה להלן) עמוד 218-24 נקט כשיטת רוזנטל, [ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר] וכן מסתבר.

²⁰⁸ ראה: פינקלשטיין, עמוד 231 ועמוד 249.

²⁰⁹ And no one should go to the synagogue otherwise than with a Cloak or overcoat, but one should not wear a suckenis

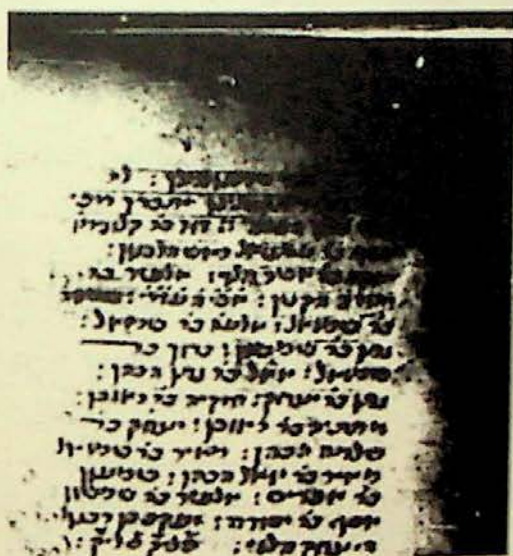
²¹⁰ בספרו התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, ווארשא, תרנ"ז, עמוד 215.

²¹¹ ראה רובינס, שם, עמוד 17.

הכומרים. בלשון אשכנז מימי הביניים נקרא, Sukni, Suggenie, וראה שם שהובא בין בגדי הכומרים בהכנסייה הקתולית. שהיה תקנה שם "שלא יבואו לבית הכניסה בלא סוקא"²¹².

והכוונה בתקנה זה היה לכאורה, כיון שזהו גלימה רחב, אשר שהכומרים היו מהלכים בהם, ובאותו זמן התקנו שלא ילך בו. וצווה לילך בגלימה עליונה אחרות כמו מקטורן או קורנא. אבל כל הבגדים הללו הם בגדי עליון המכסה כל הבגדים.

יש שכתבו²¹³ שזוקניא היינו סרגנוס, ולפי זה נאסרו בתקנות אלו מלילך בשרגניו. אבל מה שקשה לי על זה, הוא דאם תיקנו בתקנת שום שלא ילבשו בגד זה האריך כתב הראב"ה שילבש אותו בשבת, הרי הוא אחד מהותמי התקנות?

ציור 3. חתימת ראב"ה על תקנת שו"ם, "אבי העזרי" (כת"י).

²¹² Succas.

²¹³ פינקלשטיין, שם.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

אלא נראה לי, שהיה סרגנוס יותר קצר, ואינו מאותו המין שהכומרים הלכו בו. שהם יותר ארוכות, ואינו פתוח, ויש לו בתי יד. וזה היה המקטורן, ואיני יודע אם המקטורן ההוא היה עליו ברדס, אבל זה היה מעיל עליון אשר אינו דומה כל כך להכומרים, וזה הרגלו לילך בזמן ההוא מכח התקנה.

מדברי המהר"ם מבואר שביום טוב כולם לבשו בגד זה, ומן הסתם היה בגד נאה, דהיינו בגד עליון נאה. ונראה שמה שכתב המהר"ם שלבשו בגדי מתים אינו משום הגוון הלבן או של פשתן שבהם, אלא שבגד זה היה "המין" שלבשו המתים בתכריכים. ולא בכל מקום היה לבן או של פשתן ואיה"נ שאר בגדי תכריכים היו עשויים מפשתן אבל בגד זה לא מצאתי שיהא של פשתן דוקא. ובתכריכי המת נמצא שני בגדים, כתונת וגלימה, דהיינו בגד תחתון ועליון. ונראה לי שהסרגנוס הוא הגלימה.

אם כן אפשר לצדד ולומר, שנהגו הרבה בני אדם ללבוש גלימה לבן ביום כיפור, וראש השנה. והרבה אנשים לבשו בכל יום טוב בגד עליון לבן. אבל היו כאלה שלבשו בגד תחתון לבן, ועל זה הביאו המקור שבני ישראל הם כמלאכים.

היוצא לנו מכל הנ"ל, הוא שבגד הנקרא שרגניז אינו כתונת כבגד תחתון, אלא בגד עליון והוא כעין מקטורן, אבל בתקופה שאחר זה מצינו שהיה כמעיל. ולפי מה שהיו רגילים ללבוש המלבושים העליונים בזמן ההוא, כן היה גם השרגניז. אבל בעיקרו הוא גלימה.

סמ"ק מצוריק.

למעלה אני מציין למה שכתב רבי משה בן רבי זוסמן מצוריק²¹⁴, שהיה רב ופוסק בעיר צוריק שבשווצריה [שווייץ] במחצה הראשון של המאה ה-14, והיה כתב הוספות על ספר הסמ"ק המכונים "סמ"ק מצוריק"²¹⁵. והביא המנהג ללבוש השרגניז, וז"ל²¹⁶:

"על מלבוש שקורין שרגני"ש, שרגילים ללבוש בראש השנה, לפי שיש שמחה גדולה כדי שלא תזוח דעתו עליו, ולכך לובשה על בגדיו שיזכור יום המיתה..."

ומבואר מזה שבמקומו נהגו ללבוש הבגד דווקא בראש השנה. וזהו המקום הראשון אשר מצינו שנהגו ללבוש בגד מיוחד להג מיוחד, דהיינו שרגניז להג של ראש השנה. ומדבריו נראה שנטול מן המהר"ם מרוטנברג, כיון שכתב כטעמו, שלובש תכריכים כדי להזכיר יום המיתה.

²¹⁴ נולד לאביו רבי זוסמן, בעיר צוריק שבשווצריה (ציריך), זמן הולדתו נוטה בערפל, אבל יש אומרים שנולד בשנת 1310, ראה מה שכתב יצחק יעקב הר שושנים [רוזנברג], בספר סמ"ק מצוריק, ירושלים תשס"ח, מבוא, עמ' ד-ה, שבשנת 1329 כבר מוזכר בתעודות ארכיון העיר צוריק כתושב המקום. ובתעודה אחרת משנת 1347 מוזכר מס מיוחד שהוטל על אזרח בשם "המורה משה היהודי", ומשערים שהכוונה לרבי משה שהיה באותה שנה כבר רב ו'מורה הוראה' במקום, ובתקופה זו נהגו לכנות רב בשם 'מורה'.

בשנת 1349 סבלו גם יהודי שווייץ מפרעות המגפה השחורה. בעיר שופהאוזן נשרפו ונהרגו יהודים רבים על קידוש השם, ובציריך ובשאר הערים חיו היהודים בעינויים קשים. יש אומרים שרבי משה נשרף עם קדושי שופהאוזן. ויש האומרים כי קידש את השם יחד עם קהילת צוריק. בעקבות עלילה של הרעלת הבארות בזמן מגיפת הדבר.

אך בתעודה מארכיון צוריק משנת 1350 נמצא, שועד העיר היה מוכר את ביתו של "המורה רבי משה מברן" לראש העיר, ובתעודה מצוין כתובת ביתו של 'המורה משה היהודי', ומשום כך יש לשער שברך רבי משה מצוריק לברן, שנקרא אחר כך בשם עיר זה, ואת ביתו השדוד מכר ועד העיר. להשערה זו נמצאו סימוכין נוספים, ראה שם.

²¹⁵ רבי משה כתב הגהות רבות על ספר הסמ"ק. ספר הסמ"ק עם הגהותיו מכונה בשם "הסמ"ק מצוריק" או "צוריקר", והיה בשימוש רב אצל הפוסקים, כמו המהרי"ל, המהרי"ק, רבי יעקב ווייל, רבי ישראל ברין, ועוד, והרבו להשתמש בספרו ולצטט ממנו בספריהם ובפסקיהם.

²¹⁶ ספר מצוות קטן, עם פירוש הר"ר משה מצוריק, מהדורת הר שושנים - רוזנברג, תשס"ח, אות רעו. עמוד קע.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

אבל לכאורה יש לתמוה בזה, דאיזה שמחה יתירה מצינו בראש השנה יותר משאר ימים טובים. ולכאורה הפשטות הוא איפכא, דביום זה הוא יום הדין, והגם שמצינו בהז"ל שצריך להיות גם ביום הזה בשמחה, וכמו שביארנו למעלה כדי להביע רגשי בטחון, אבל לא יותר משאר ימים טובים. וצריך ביאור. אבל על כל פנים אנו רואים שמנהג אשכנז הגיע גם לשווייץ במאה ה-14, אבל באופן משונה, ורק ביום טוב ראש השנה, ולא כתוב שם שלבש זה ביום כיפור.

אין לנו ידיעות נוספות בענין השרגניז בשווייץ, אבל מסתבר לומר, שעבר מגרמניה לשווייץ הסמוך לה, והתחילו לנהוג כן. ואפשר שהיה שם מתלמידי המהר"ם, או מתלמידי תלמידיו, והם הביאו לשם. אבל לא ידעתי למה דווקא בראש השנה יותר משאר המועדים. אבל להלן אבאר שכן נהגו גם בשר מקומות, אבל המקום הראשון שאנו רואים מנהג כזה הוא בשווייץ.

לפני שאעבור למחצית השני של המאה ה-14, אני רוצה לבאר ביאור המלה של שרגניז, מהו שורש מלה זו, ומהו תרגומו, אבל לפני זה, אצטט הלשונות שאנו רואים בראשונות כשמדברים עבור בגד זו. ואכלול בזה גם השמות של הפוסקים שלא דיברנו מהם עד כאן.

שרגנשא (ראב"ן). שרגנישא (ראבי"ה). סרגניזא (הרוקה) גרנייקא, פרגניז, סרגניז (מרדכי). שרגני"ט (הגהות מיימניות). שרגני"ז, שריגניז"א (תשב"ץ קטן). שרגני"ש (סמ"ק מצורף). סרגניש (הגהות המנהגים, והמהר"ל). סרגנס (ספר התשבי). שרגניז (מהרי"ל). סר-גאות (נוהג כצאן יוסף), וכן מצינו שנקרא קיטל. וזה אוסיף לבאר להלן.

שורש המלה שרגניז.

בגד זו הוא בגד עליון וכמו שביארנו למעלה, והוא בגד רחב ונאה אשר בו מכסים בגדים אחרים תחתיו, והרבה פעמים יש בו חגור על המתנים.²¹⁷

השם שרגניז שהזכירו הפוסקים ורושמי המנהגים, כל אחד כלשונו, מצינו בין מפרשי המילים ובין החוקרים כמה פירושים לזה.

המדקדק האשכנזי מאיטליה, שחי בסוף המאה ה-15 ותחילת מאה ה-16, רבי אליהו בחור²¹⁸ המפורסם בכינויו הבחור²¹⁹, כתב לבאר מלה זו בספר התשבי²²⁰, וז"ל:

²¹⁷ ראה חיי היהודים באשכנז בימי הבינים, א. ברלינר, עמוד 40. וראה להלן מה שכתבתי בזה.
²¹⁸ תולדותיו נרשמו על ידי החכם שלמה באבער, לבוב. ראה ספר התשבי, מוכן הרב מצליח, בני ברק, תשס"ה, עמוד 61-79. ואצטט כמה נקודות. רבי אליהו נקרא בפי חכמי העמים בשם elias levita. נולד בעיר ניישטאדט על נהר אייז, אצל נירנברג בפלך מיטלפראנקן אשר בארץ בייערן. ויש אומרים שנולד בעיר בוינצ'א שבאיטליה. אביו היה החכם ר' אשר הלוי בשנת 1468 או 1469, כן כתב באבער. אבל ראה שם בציונים, (עמוד 2-61) שכתב דיש אומרים שנולד בשנת 1471 או 1472. יש אומרים שנקרא אשכנזי (דייטשר) כי נולדו אבותיו בארץ אשכנז, כי כן קוראים האיטלקים לכל הנולדים באיטליה מאבות אשכנזים. אולם יש אומרים כי גם הוא נולד בארץ אשכנז.

בשנת 1504 נמצאהו כמורה בבית המדרש הגדול בפאדובה. ובשנת 1509 כשנלכדה העיר ביד אויבים, הלך לרומא. וחזר למעלה מעשרה ספרים כולם על ענייני מסורת ודקדוק לשון הקודש.

אחד המיוחד שבספריו שנתפרסם יותר, ונתקבל באהבה ובחיבה אצל כל גאוני אשכנז, הוא ספר התשבי, מטרת הספר היא כמו שכתב המחבר בהקדמה בדרך הלצה שבא להשלים את מלאכת ספר הערוך. הספר נדפס בראשונה בשנת 1541 בעיר איזנא ע"י המחבר עצמו, שהיה עובד שם בבית הדפוס ובפי שכתב בהקדמתו. והרבה גאונים רשמו הגהות על ספר זה, כמו רבי יוסף תאומים בעל פרי מגדים, שהיה כותב ששה אגרות על ספר זה, רבי ישעיה פיק מברלין בעל מסורת הש"ס, וכן רבי יעקב עמדין היעב"ץ, ועוד. ונפטר בוינצ'א בשנת 1549.

²¹⁹ אחד מספריו נקרא הבחור. ובהקדמתו מבאר הסיבה לשם זה, וז"ל: "והנה קראתי שם המפרש הזה ספר הבחור, וזה לשלש סבות: האחת, בהיות הספר הזה בחור וטוב וכולו סולת אין בו פסולת. השנית, בעבור היותו מחובר אל כל בחור ללמוד בו בימי בחרותו ויטיב לבו באחריתו. השלישית בעבור היות כנויי משונה, ובשם בחור אכונה".

²²⁰ שרש סרגנו. וראה במכתבים בסוף הספר מאת הפרי מגדים, שכתב שלא שמע שם זה מעולם. וזה תמוה קצת, שהרי הובא אצל הרבה ראשונים, כמו שהבאנו דבריהם למעלה.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

"נוהגים האשכנזים להלביש בשלשה ימים נוראים חלוק אחד ארוך מבגד פשתים לבן, וקורין לו "סרגנוס". והרבה שאלתי ודרשתי לדעת מה לשון הוא, ואין מגיד לי, עד שיהודי צרפתי זקן הגיד לי כי כן הלבישו גם כן הצרפתים, והוא נעשה ממין בגד דק מאוד, ונקרא בלשונם סרגה ברפי על הגימ"ל, והוא שנקרא בלשון לעז מרזה, ובלשון אשכנז אריס, והוסיפו בו הסמ"ך כמנהג לשון לעז בהרבה שמות, כאשר בארתי בשרש לסטים".

דהיינו שהוא מבאר שנקרא כן על שם המין שהבגד נעשה בו, "סרגה" או "סרזה", ובלשון אשכנז זהו "אריס". וכעין זה מצטט א. ברלינר²²¹ בשם החכם גרינבוים²²², וז"ל:

"על דבר מוצא השם סארגענעס אסף הח' גרינבוים חומר רב בעמוד [502-504], לדעתו מוצאו מן סערגע או סארגע, שהוראתו בד או טוך, וממנו עשו הבגד. וא"כ היתה המלה הזאת בראשונה תואר השם, כמו "ליינענעס, טוכענעס", ועשו ממנו אה"כ שם, כמו השם "ליינען" עכ"ל.

וביתר ביאור כתב הרב יצחק דוב מרקון²²³, לבאר השם הישן הזה, שאין זה נגזר מלשון אשכנז, אלא מלשון רומית - לטינית, *Sericum Sericus Serice* או *Sargineum*. ומציין לזה מה שכתב רש"י שלבוש היינו "שרוק", ומבאר מרקון שזהו כוונת רש"י, ושרוק הוא מלה הבא משורש לטינית. והוא מין צמר ומשי, וכתב שבלשון גרמנית של ימי הביניים,

²²¹ בספרו חיי היהודים באשכנז בימי הביניים, עמוד 77.

²²² מ. גרינבוים, עמוד 4-502, ראה בביבליוגרפיה בסוף המאמר.

²²³ במאמרו "הקיסל". שהבאתי למעלה.

בהדיאלקט הנקרא "מיטטעלהאכדויטש" נקרא Sarge. שהוא בגד של צמר או משי.

אבל אחר זה כתב ברלינר ביאור אחרת לשם זה, והוא על פי הגמרא²²⁴ "רבא נפיק בחימוצתא...". ומבאר בזה הנימוקי יוסף²²⁵: "...והוא חלוק הבא מרומי". וזהו כתונת. וכתב שבפירוש הנמצא בכ"י במינכען מצינו שנקרא חלוק בלשון אשכנזי "זארוק", ומתוקן יותר באור זרוע²²⁶: "חלוק שקורין בלשון אשכנזי שרו"ק". וכן כתב רש"י במסכת שבת²²⁷. וברלינר מבאר שמלה הזאת מוצאה משפת אשכנז הישנה Sarroch או Sarror דהיינו כתונת. וממנה נגזרה כנראה שרגניז, חלוקי הק' בג', שהוא דבר נפוץ לרוב. ובמשך הדורות נשתכח גזרת השם הזה ויתנו לו ביאורים אחרים.

מה שכתב ברלינר שחלוק הוא שרוק, אינו נראה, 1. דמה שכתוב רש"י שהוא חלוק אין כוונתו לבאר שהוא מדבר מבגד הנקרא חלוק בתלמוד, דעל זה כתב רש"י בשבת²²⁸ שהוא קמיש"א, אלא כוונתו לחלוק באופן כללי. 2. דכמו שביארנו למעלה, שרגניז הוא מין בגד עליון כעין גלימה, ולא בגד תחתון.

הביאור של מרקון מתיישב יותר על הלב, כיון דמשמע שמלה זו באמת בא מלשון רומי הנ"ל. אבל מה שקשה לפירושו הוא דבלשון גרמנית זהו בגד צמר או משי, ואנו יודעים שזהו בגד פשתן, אם כן אינו מסתבר שזהו שורש מלה שרגניז. אבל לפי מה שביארנו למעלה, שלא דוקא נעשה

²²⁴ תלמוד בבלי, מסכת מועד קטן, דף כג עמוד א'.

²²⁵ שם, דף יד עמוד ב'.

²²⁶ ספר אור זרוע ח"ב, הלכות אבילות, סימן תמה.

²²⁷ דף עז עמוד ב'. ד"ה לבושה: "חלוק עליון, שקורין שרו"ק".

²²⁸ דף קכ עמוד א'.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

מפשתן, אלא שהוא מין בגד הנעשה בהרכבה מינים, מוכן דבריו, וראה עוד בזה להלן.

ובאמת ראיתי, שמילה זו אינו מיוחד דווקא לצמר, Serge הוא מלה שיסודו מלשון יוונית²²⁹, σερικός וזהו Serikos, ופירושו יותר לארג, טון, נשר, קלע, או רקם, ואינו מיוחד דווקא לצמר. ועוד יותר מזה, דמצינו שיש סוג של אריג הנקרא דנים²³⁰, שזהו פשתן, ששמו באו מצרפת, שהיה נקרא שם "Serge De Nimes". אם כן שפיר אפשר לומר שהמלה סרגנס שורשו לטינית ויוונית Serge. וכך נשתרבו במשך הדורות שנשתנה השם, משרוק נעשה סרוג או שרוג, שריגשא. שרגנשא, ואחר זה נקרא סערגע, כלשונו, ומזה נשתרבו סרגוס, סערגע, ומזה נשתרבו לסרגנס וכדומה.

מחצית השני של המאה ה-14.

ועכשיו נחזור לעניינינו. ולפני שאבאר מה שמצינו בענין הסרגנס במחצית השני של המאה ה-14 ובמשך המאה ה-15, כדי להקדים בפרק בהיסטוריה ביהדות אשכנז בזמן ההוא. כי נחוץ הוא להבנת הענין.

גידעמאנן²³¹ מבאר המצב שבו היהודים היו עומדים בסוף מאה ה-14 אחרי המגיפה השחורה, וזהו תוכן דבריו: בדברי ימי היהודים באשכנז היתה המאה ה-14 היותר עניה בדעת, כי בטלה עבודת הרוח, הישיבות חדלה מעשות פרי, אחדות הקהילות הופרה, תקנותיהן נעקרו, במקומם היו אי-סדרים

Greek. ²²⁹

Denim. ²³⁰

²³¹ שם, ח"ג, עמוד 5.

ואי-דעת. והרבה בעיות היו בקהילות ישראל באשכנז במחצית השנייה למאה ה-14.²³²

וביותר היה נראה העזובה הגדולה בקרב הקהילות, במנהגים הדבים אשר פרצו ביניהם, שיסודם אינו בדיני תורה כי אם בהרגל המעשה. ואנו רואים שהמנהגים היו משונים לא רק בכל מדינה ומדינה, אלא גם ליושבי כל קהילה וקהילה, דאנו רואים שכל אחד נהגו כמנהגם. דמצינו מנהג מיוחד ליושבי אוסטריה²³³, וכן מנהג מיוחד לקהילות מדינת מעהרן²³⁴, וכן מנהגי קהילות מדינת פולין לחוד²³⁵, ושוואבין ושווייץ לחוד²³⁶. וכן בגלילות הריינוס מצינו מנהג מיוחד לגליל העליון ומיוחד לגליל התחתון²³⁷. וכן לווינה, קרימז, ונוישטט²³⁸.

אבל מעט מעט שבה רוח התורה לקדמותה. אבל תחילת עמודיהם היו במנהגים, כי בהרוסה הגדולה בקהילות אשכנז, נשכחו או נעזבו החוקים והתקנות, והמנהגים הקודמים הנחוצים לתועלת הצבור. וכדי לקיים קיבוץ הקהילות, עמדו הרבנים והתאמצו לחקור ולבוא עד תכונתם וטעמם של כל

²³² וכן כתב גרץ, דברי ימי ישראל, ח"ו, עמוד 142. דובנוב, דברי הימים לעם ישראל, ח"ה, עמוד 199.

²³³ ראה: ספר המנהגים (קלויזנר) סימן קכח, הגה ד'. שו"ת מהרי"ל סימן כב, לו, החדשות סימן צג, וראה שם בהערה כט בשם התה"ד, ועוד. והרבה פעמים במנהגי המהרי"ל, דוגמה אחת ראה ספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות מאכלות אסורות בפסח אות טו. ספר המנהגים (טירנא) הגהות המנהגים חנוכה, אות טז, ושם, בענין יוצרות והפטרות.

²³⁴ ראה: שו"ת מהרי"ל ברונא, סימן קכ"א.

²³⁵ ראה: ספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות שמחות, [כיון שהנושא שם הוא בעניני הלבוש אצטט כל הענין הנוגע: "ובמדינת פולנד לא נוהגין בעטיפת המטרון דרך הצואר כמנהג רוב מקומות שאין מתעטפין כך. ופעם אחת היה בחור ממדינת פולנדן בשיבת מהר"י סג"ל במגנצא, ואירע לו להתאבל על אמו, והורה אליו הרב להתעטף כמנהג ריינוס...". ומדינת פולנדן הוא מדינת פולין.

²³⁶ ראה: שו"ת מהרי"ל סימן לה.

²³⁷ ראה: שו"ת מהרי"ל ווייל סימן קיג, וכתב המהרי"ל (מנהגים) הלכות נישואין אות יג, שהעליונים היו יותר חשובים: "...משום שבני גליל העליון יותר מיוחסים מבגליל התחתון...".

²³⁸ ראה: תרומת הדשן סימן א, קד, קכח.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

המנהגים. ונדרשו לבקש ולחקור בספרי הקדמונים לדעת להבדיל בין מנהג טוב למנהג שאינו טוב, ולברר הטוב מהרע. וחיברו ספרים הרבה בענין זה.

ובאמת היו להם שני מטרות בעבודתם, האחד, להתקין המנהגים הטובות, ובזה היו מחשיבים את המנהג²³⁹, אבל מאידך גיסא, המנהגים שלא היה נראה להם, על זה ערערו בחריפות²⁴⁰. וכן במשך המאה ה-15 יצאו הרבה מכתבים בעניני תורה ובפרט בעניני המנהג. כי נתעורר הרבה ספיקות בעניני מנהג והלכה, כי הרבה נשתכחו במשך זמן החורבן וההרסה. וכמו שכתב רבי יוסף יוזל (יוזלין) ממינשטר בספרו לקט יושר²⁴¹ במעשה שאירע עם רבו רבי ישראל איסרלין מנוישטט, בעל תרומת הדשן. שאפילו רבני הדור לא ידעו בבירור הרבה הלכות ומנהגים, וכתב שלכן כתב הספר לקט יושר²⁴².

בנוגע לקורותיהם ודברי הימים של זמן ההוא יש לנו רק ידיעות מיעטות, ומה שידוע לנו הם משו"ת וספרי המנהג שהשאירו הרבנים של אותו דור אחריהם. והכי מכובד לידיעות מה שאירע במאה ה-15 הוא ספר לקט יושר הנ"ל, שנמצא בו ידיעות הרבה, האיך שהנהיגו רבותיו, וגדולי דורו,

²³⁹ ראה: שו"ת מהרי"ל סימן ט, כג, כה, כו, מ, נז.

²⁴⁰ ראה: שו"ת מהר"ם מינץ, סימן מג, סו.

²⁴¹ לקט יושר, חלק א (אורח חיים), עמוד ד, ענין א'.

²⁴² וז"ל: "בתחלה הייתי באושטריך אצל הגאון ז"ל כנגד ה' שנים, שלא כתבתי מספר הזה שום דבר. ואח"כ נתגלגל הדבר שהלכתי לארץ רינוס, ושאלו לי רבני הדור, ידעת איך שנוהג הגאון ז"ל בזה הענין? ולא ידעתי להשיב להם דבר ודאי, ומקצתם לא היו ידוע [ידועים] לי לגמרי. וכשחזרתי אצל הגאון ז"ל שאלתי אותו אותן הדברים, והיה הדבר פשוט בעיניו. ואמר, זה כתוב בתוס', זה כתוב בפוסקים. ואמרתי בלבי ש"מ שרבני הדור הם מסופקים בדברים שהם כ"כ פשוטים, מכ"ש שאר העם. [ואמרתי בלבי] אכתוב לעצמי מה שאשמע ומה שאראה מן הגאון ז"ל, כדי שאדע להשיב דבר ודאי בשם הגאון ז"ל. כי הוא היה בסוף ימיו שאין בדורו במוטו, כידוע לי".

וכן בענין השקפותיהם בעניני הדת, ופעולותיהם בלימוד התורה והלכה, ועל פי רוב בפרטי פרטים.

במאה ה-13 ותחילת מאה ה-14 בתקופה שבו היו חכמי אשכנז בעיצומם, הישיבות קיימו בעיקר בצרפת ובגרמניה, ובעיקר בגלילת הריינוס. ומשם התפתחה לשאר קהילות ישראל. אבל במאה ה-14 [בעיקר בסופה], שנתה התורה את האכסניה שלה, ועבר מגרמניה לאוסטריה, ובתקופה זו עמדו חכמי אוסטריה בראש יהדות אשכנז. לפני תקופה זו נסעו התלמידים מכל החבית אירופה ללמוד בישיבות צרפת וגרמניה, אבל עכשיו התחילו התלמידים מאשכנז וצרפת לנסוע לישיבות שבאוסטריה, כמו הישיבות בווינה, קרימז, ונוישטט²⁴³.

מייסד הישיבה, וראש הרבנים באוסטריה בימים ההם, היה רבי מאיר בן רבי ברוך הלוי²⁴⁴ מעיר פולדא²⁴⁵. הריב"ש כתב

²⁴³ הסיבות לכך אינו ברור, וראה מה שכתב בזה גידעמאן שם, עמוד 17, ועוד בציון 1.

²⁴⁴ המכונה רבי מאיר מבולדא [פולדא], רבי מאיר מוינה, מהר"ם ס"ל, מהר"ם סג"ל. רבי מאיר היה רב בעיר וינה, ובסוף המאה ה-14 שמשו רבי מאיר ורבי אברהם קלויזנר כראשי ישיבת וינה. וכן היה מחדש את ענין הסמיכה ברבנות, ראה גידעמאן שם עמוד 21. וכן אצל שפיצר שם, ציון 20.

זמן בואו לעיר וינה אינו ברור, ומצינו בזה כמה דיעות. שלמה י. שפיצר (במבוא לספר הלכות ומנהגי המהר"ש, מכון ירושלים, תשנ"ז, עמוד 19 ציון 31), הביא שיטת האומרים (גרץ) שהיה ממלא מקום אביו בווינה, אבל הוכיח שם שאביו נרצח על קידוש השם בגרמניה. וכן משמע מדברי המהר"א תלמידו שכתב עליו (תרומת הדשן, פסקים וכתבים סימן סג): "הזקן המופלג מהר"ם מאיר ס"ל אשר תוצאותיו מארץ רינוס", וידע כל שרשי דתיה ומנהגיה...". ומשמע מדבריו שבאו מעיר רינוס, ושם היה כבר בקי במנהגים ודינים, ואינו מתייחס לאביו כלל. וכתב שפיצר, שנראה לו שהגיע לווינה סמוך לשנת 1393, ונפטר בה לאחר שנת 1407. אבל גידעמאן שם, ציון 2 כתב שרבי מאיר בא לווינה קודם שנת 1365, [וציין לספר ברית אברהם עמוד 1]. והיה בן שלשים או ארבעים שנה, וזמן הולדתו היה בערך בשנת 1320, ונפטר בשנות האחרונות של המאה ה-14.

וראה עוד מה שכתב גידעמאן במאמרו, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר. ובמבוא לספרי המהר"ל, מכון ירושלים, תשע"ו, עמוד 60 כתב שנולד בשנת 1330, ולא ציין ראה מוכחת לשנה זו, וזהו רק השערה בעלמא ממה שכתב הלקט יושר, ראה שם.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

על רבי מאיר²⁴⁶: "רוב התלמידים שבאשכנז וצרפת למדו לפני, או לפני מהר"ר ישעיה"²⁴⁷. ואחר זה, כל תלמידיו תלמידיו, שהנהיגו הישיבות אחריו, הלכו בדרכיו ונהגו כמותו. ואפשר לשער שהיות שהיה מיוצאי גרמניה, ובפרטיות מגלילי הריינוס, מן הסתם נהג כמנהגי הריינוס ולבש השרגניז.

ההפסקה בגרמניה.

אבל לכאורה מה שתמוה אצלי הוא שהגם דאין לנו ספרים מאת רבי מאיר, אבל יש לנו ספרי מנהגים הרבה מתלמידיו, כמו ספר המנהגים לרבי אברהם קלויזנר, והלכות ומנהגי המהר"ש, לרבי שלום מנוישטט²⁴⁸. וכמעט לא מצינו אצל תלמידיו ענין של הלבשת סרגנוס. ולכאורה, כיון שרבי מאיר בא מגרמניה, ומגלילת הריינוס, אם כן בודאי היה נהוג במנהגי הריינוס, וכן כתב מהרא"י²⁴⁹ בעל תרומת הדשן²⁵⁰, שרבי מאיר

²⁴⁵ Fulda. ובמבוא לספרי המהרי"ל, שם, כתב שנדד להרבה מקומות, שימש כרב בוורמייזא בשנים 1365-75. ואחר זה ישב בארפורט [Erfurt], וכן בנירנברג [Nürnberg], בשנים 1383-4. וכן בפרנקפורט, ומשם עבר לוינה.

²⁴⁶ בתשובותיו סימן רע"א.

²⁴⁷ כמו, מהר"ש נוישטט, המהרי"ל, התרומת הדשן, ועוד.

²⁴⁸ רבי שלום בן יצחק זעקל מנוישטאדט. ומכונה גם רבי שלום מוינה, ומהר"ש מנוישטאדט. והיה מראשי חכמי אוסטריה בסוף המאה ה-14, ונולד בעיר וינר נוישטאדט. למד אצל אביו שהיה ראש ישיבה ומורה בעיר נוישטט, [ראה תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סימן קכח]. רבי שלום היה ראש ישיבה בעיר וינה, ואחר פטירת אביו או אחיו, עבר לנוישטט לכבודו [ראה מנהגי מהרי"ל, בליקוטים, סימן צ]. וראה במבוא לספרי המהרי"ל, שם, עמוד 65. בצעירתו למד תורה בעיר שווייטניץ בשלזיה, אצל רבי עוזר, [ראה הלכות ומנהגי המהר"ש, סימן תקלג]. וכן למד אצל רבי מושיל מזנוימא שבאוסטריה, ואצל רבי ישראל מקרימז, בעל הגהות אשר"י. וכן למד בישיבת רבי מאיר בן רבי ברוך הלוי, ורבי אברהם קלויזנר. ראה מבוא להלכות ומנהגי המהר"ש עמוד 5-14.

רבי שלום נחשב לאחד מחסידי אשכנז. הוא מרבה לפסוק על סמך דברי רבי יהודה החסיד, ודבריו נזכרים אצלו הרבה בספרו מנהגי מהר"ש. מבוא שם עמוד 2-21. בין תלמידיו נמנה: המהרי"ל, רבי יצחק אייזיק מטירנא, רבי אהרן בלומלין (פלומיל), דודו של רבי ישראל איסרלין (תרומת הדשן), רבי אנשיל ממרבורג, רבי מרקל ממרבורג.

²⁴⁹ מורנו הרב רבי איסרלין. או מהרי"א, מורנו הרב ישראל איסרלין.

היה בקי בכל מנהגי הריינוס, אם כן למה לא מצינו אצל תלמידיו אפילו זכר כל שהוא מבגד זה. ומזה נראה שרבי מאיר לא נהג ללבוש בגד זה. דאילו היה נהוג בזה, אפשר לשער שכל תלמידיו יזכירו מנהג זה, ובפרט שבאותו הזמן עסק המנהג היה דבר שעוסקים בזה הרבה. ושמרו על זה.

מהרי"ל.

אבל אצל רבי יעקב הלוי מולין²⁵¹ המהרי"ל שהיה תלמיד רבי מאיר לזמן מה²⁵², [וכן היה תלמיד מתלמידו של רבי מאיר,

²⁵⁰ רבי ישראל איסרלין בן פתחיה אשכנזי. ונכד לרבי ישראל מקרימוז, בעל הגהות אשר"י. נולד בשנת 1390 ברגנשבורג, ראה גידעמאנן שם, ח"ג, עמוד 15, אבל ברלינר כתב שעיר מולדתו היה מרבורג, וגידעמאנן, שם, הערה 3, מדחה שיטתו.

השם 'איסרלין' הוא שמו של חול, שנקרא בו בפי הגויים, והוא כינוי לשם 'ישראל'. ראה גידעמאנן שם, ח"ג, עמוד 14, ובמבוא לספר לקט יושר, מכון ירושלים, הערה 3. תחילת הוראתו היתה בעיר במרבורג, ראה פסקים וכתבים, סימן טו. עקב רדיפות נאלץ ר' ישראל לברוח מגרמניה. ועל הריגת אמו על קידוש השם בוינה, ראה לקט יושר, ח"א דף פד. וש"ת מהרי"ל החדשות סימן קסו. מתחילה הלך לאיטליה, וישב בעיר ביניזיא, ראה לקט יושר, ח"א, דף מ. ולאחר מכן התיישב באוסטריה, שם קיבל על עצמו את עול הרבנות. מתחילה כיהן כרבה של העיר ברנו, שנקראה בפי היהודים "ברונא". לאחר מכן נתמנה לרבה של מרבורג ולבסוף כיהן כרבה של וינר נוישטאדט, שם עמד בראשות הישיבה המקומית. ונפטר בווינר נוישטאדט בשנת 1460, ראה לקט יושר ח"א, עמוד מג.

²⁵¹ רבי יעקב הלוי בן משה מולין, נקרא גם מהרי"ל סגל. (לתולדות מהרי"ל בעיקר השתמשתי בספר מבוא לספרי מהרי"ל, מכון ירושלים, שהוא ספר המקיף כל פרט ופרט של חייו של המהרי"ל. ובזה הקטע כשאני מציין למבוא אתם, המקור הוא בספר הנ"ל).

המהרי"ל נולד לאביו רבי משה (יותר על אביו ראה עמוד 19-8) בעיר מגנצא שבגרמניה. כן כתב גידעמאנן שם, עמוד 8. אבל במבוא עמוד 43 כתב שאינו ברור ומצדד שנולד באוגסבורג. בקביעת זמן הולדתו גם כן נחלקו החוקרים, י. גרינוואלד (בספרו מהרי"ל וזמנו, נ"י. תש"ד, עמוד 12) כתב שנולד בין השנים 1360-3, אבל במבוא (עמוד 43-38) כתב שנולד בשנת 1375. יצא ממגנצא בילדותו, בערך בשנת 1377, והלך ללמוד ישיבה של אחיו הגדול רבי יקותיאל זלמן, בעיר וירונא שבצפון איטליה. ושם נשא לבתו הבכורה של רבי משה נוימרק, בערך בשנת 1380 (מבוא עמוד 51). רבי משה היה מתלמידי מהר"ש נוישטט, רבו של המהרי"ל, ויש אומרים שלמד אצל חמיו אף קודם שנשא את בתו (מבוא עמוד 52). ואחר נשיאיו נסע לאוסטריה אם אשתו לגור שם. ועזב את אשתו מעוברת באוסטריה, והלך ללמוד בקלוניא. (מבוא עמוד 54, 69). ולאחר זמן גירש את אשתו, ורבו מהר"ש סידר את הגט (מבוא 56).

המהרי"ל למד בישיבות רבות, ונדד להרבה מקומות. בין רבותיו נמנה רבי מאיר בן ברוך הלוי, רבי יעקל מאיגרא, מהר"ש מנוישטט, ורבי זוסקינט מקלן (מבוא עמוד 73-57). ואצל רבי המהר"ש למד בווינר נוישטט, עם רבי יצחק אייזיק מטירנא. ואחר הגירושין סמוך לשנת 1395, חזר המהרי"ל לעיר מגנצא שבגרמניה, וגר שם לזמן קצר, והעמד ישיבה, וחזר לאוסטריה. ובשנת 1402 שוב נמצא באוסטריה (מבוא עמוד 5-73). ואחר זה שימש כרב ברגנשבורג בערך

הבגד שנהפך משמחה לאבל

רבי שלום מנוישטטט]. מצינו שנהג ללבוש השרגניז בימים נוראים, אבל בדבריו משמע שרק בעת עמדו לפני העמוד בבית הכנסת להיות החזן לבש השרגניז, ולא בכל היום.

תלמיד המהרי"ל, - כותב ספר המנהגים - כתב שבהושענא רבא לבש המהרי"ל כדרך שלבש בראש השנה ויום כיפור, וז"ל²⁵³:

"...ואותו שחר היה מהרי"ל סג"ל ש"צ [=שליח ציבור] כדרך שעשה בר"ה וביה"כ, והיה לובש את שרגניז כדרך בר"ה ויה"כ, והשאר בגדים לא שינה חוץ מקטא ומטרון של שבת שלבש כל ימי ח"ה [חול המועד], דאפילו טלית של חול לבש ולא המיוחד לו לשבת".

הגם שהדבר קצת תמוה, כיון שבמקומו בראש השנה ויום כיפור לא כתב כלום מזה, אבל כאן בהו"ר כתב שהמהרי"ל נהג ללבוש בגד הנקרא שרגניז²⁵⁴. ומשמע מדבריו שרק בעת עמדו להיות שליח ציבור לבש השרגניז, כיון שהביאו מיד אחר זה וכחמשך לזה שהיה השליח ציבור. וכן מבואר בדבריו שרק המהרי"ל לבשו וכל הקהל לא לבשו הבגד הזה²⁵⁵. אבל

משנת 1405 עד שנת 1408 (מבוא עמוד 6-81). ומשם הלך למגנצא ושימש כרב העיר, והעמד ישיבתו בשנת 1410 (מבוא עמוד 95). ובשנת 1425-6 עבר לעיר וורמייזא, וגר שם עד פטירתו. וגידעמאנן (עמוד 9) כתב ששימש שם ברבנות, אבל במבוא (שם) אינו נראה כן. ונפטר ביום כ"ב באלול בשנת 1427 וורמייזא.

²⁵² ראה שו"ת מהרי"ל החדשות, סימן צג (ב), רז. אבל זמן לימודו אצל רבי מאיר אינו ברור, ראה בספר מבוא לספרי מהרי"ל, מכון ירושלים, תשע"ו, עמוד 2-61.

²⁵³ בספר המנהגים, סדר תפלות חג הסוכות, אות ה'. מכון ירושלים, עמוד שפא-ב.

²⁵⁴ ובשינוי נוסחאות אות ב. מבואר שרק ביום א' דראש השנה נהג להיות שליח ציבור.

²⁵⁵ אבל שוב ראיתי בשינויי נוסחאות על ספר המנהגים בהלכות יום כפור, באחד מכ"י [מכון ירושלים, שינויי נוסחאות (א) לאות ה, עמוד שכו] כתוב "ולובשין שרגניז, לילו ויומו כמו בר"ה". וזהו כהוראה, ולא דוקא מיוחד למהרי"ל. ומשמע שכל הציבור לבש השרגניז בין בראש השנה ובין ביום כיפור. אבל איני יודע כמה שאפשר לסמוך על גירסא זו, דראיתי שזהו הכ"י היחידי שיש בו גירסא זו, ואפשר שהכותב כתבו מדעת עצמו כיון שכתב בהושענא רבא שנהג כן בראש השנה ויום כפור. אבל הדבר אינו ברור.

אחד העיון אין מזה ראייה, דאפשר שכוונתו להושענא רבא בלבד, דהיינו, בהושענא רבא לבד נהג ללבוש השרגניז רק החזק, אבל בראש השנה ויום כיפור לבשו בכל היום, ויש לעיין בזה.

תרומת הדשן.

וכן מצינו שהמהרא"י נהג ללבוש כתונת לבן בראש השנה, אבל כנראה גם זה לא היה שרגניז, רק כתונת לבן, וכמו שאבאר. רבי יוסף (יוזלין) בן רבי משה, תלמידו הנאמן של המהרא"י כתב²⁵⁶:

"...ותמיד היה לובש כתונת לבנה על בגדיו, [כשמתפלל ימים הנוראים, אעפ"י שבני אושטריך אינם לובשים שרגניז]. רק הארבע כנפות שלו היה תמיד על בגדיו, אפילו בימי החול למטה מן הסרבל, [כשלבש סרבל]. אבל כשמתפלל בימים הנוראים אין לו סרבל ומתרוץ²⁵⁷ שקורין קפא רק מצנפת [שש] לבנה היתה על ראשו, ועל המצנפת היה לו בגד לבן, שהולך סביב לראשו ורחבו שתי אצבעות, והיה קשור בעורף שלו. ועל המצנפת היה הטלית, ובזמן שהיה חמימות בר"ה או ביוהכ"פ אינו לובש רק שני כתונות והיה [חוגר] בבגד לבן".

מדבריו נראה כמה דברים. 1. שהמהרא"י לא נהג ללבוש שרגניז. 2. שבאמת במדינת אוסטריה לא נהגו ללבוש מנהג כזה. 3. שהמהרא"י נהג במנהג חדש שלא מצינו עד כאן, והוא מה שנהג ללבוש כמה בגדים לבנים, ולא רק כתונת אלא גם מצנפת לבן, וחוגר לבן. וזהו מנהג חדש אשר לא מצינו עד המהרא"י.

²⁵⁶ לקט יושר, חלק א (אורח חיים), עמוד קל, ענין א.

²⁵⁷ זהו מה שהמהרי"ל קורא מטריין, ראה להלן.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

אם כן אפשר לומר בזה, או שרבי מאיר נהג בזה כמנהג אוסטריה, ולכן לא לבש השרגניז ביום טוב, או אפשר לומר שגם בעת בואו מרדינוס לווינה לא נהג שם עוד בזה המנהג. ומסתבר כצד השני, דכיון שרבי מאיר שימש כרב בעיר וורמייזא כעשר שנים²⁵⁸. אם כן לא מסתבר שהפסיק מלנהוג כמנהג דהתם בעת בואו למקום אחר.

לכאורה נראה מזה שלא נהגו עוד בגרמניה במחצית השנייה של המאה ה-14 ללבוש הסרגנוס, לא רק בכל שבת ויום טוב, אלא אפילו בשאר ימים טובים. ואפשר שבזמן ההוא אחר הפרעות של המגיפה השחורה, שרוב קהילות ישראל שבגרמניה נהרסו, והרבה צרות עברו על יושבי קהילות גרמניה, אז, הפסיקו מללבוש בגדים נאים אלו, או משום שלא היה להם, או משום סיבה אחרת כיון שלא רצו ללבוש בגדים נאים אפילו בשבת ויום טוב בעת כל הצרות הללו. ומסתבר שכמעט כל אחד היה אבל, והיה עומד בתוך ימי אבל על אחד ממשפחתו, ולכן לא רצו ללבוש בגד זו בשבת ויום טוב. אבל כמובן שאין זה רק השערה בעלמא, ואין לי שום הוכחה על זה.

והיה אפשר לומר השערה אחרת למה שהפסיקו ללבוש השרגניז בגרמניה. דאחר ימיו של המהר"ם התחיל הטעם החדש של המהר"ם [שטעם ללבישת שרגניז הוא להזכיר יום המיתה] להפיץ באשכנז כטעם העיקרי ללבוש בגד זה, ואחר כמה שנים זה נקבע לטעם עיקרי. אם כן אפשר שבזמן הצרות אמרו היהודים שלא צריכים ללבוש בגד זו להזכיר מיום המיתה, כיון שהמיתה היה נמצא ביניהם ממש.

²⁵⁸ משנת 1365 עד שנת 1375. ראה למעלה.

השרגנוס

בתקופה זו מצינו שכבר עבר המנהג למדינות אחרות חוץ לגרמניה. וכמו שראינו אצל רבי משה מצוריק, שעבר למדינת שווייץ, והתחילו ללבוש שם השרגניז בראש השנה. ושם הגיע כבר כבד הבא למעט שמחה, ולהזכיר את יום המיתה, וכטעמו של המהר"ם. אבל כמו שכתבנו למעלה, נראה שבגרמניה הפסיקו ללבשו.

ציור 4. ראש הקהילה לובש את מכסה הביניים (המטרון), והצווארון הרחב. נורמבורג 1755.

ואם כן הוא, דבזמן שהמהרי"ל חזר לגרמניה, ושימש כרב בעיר וורמייזא גם כן לא נהגו ללבוש השרגניז, ורק המהרי"ל לבש השרגניז בעת עמדו לפני העמוד כחזן בית הכנסת, או שרק הוא לבשו אפילו כל היום. מזה אנו רואים עוד הפעם שבגרמניה הפסיקו ללבוש בגד זה. וכן נראה לי ממה שאין המנהג נמצא בספר מהר"ז בינגא.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

אבל אם כן צריכים להבין מה שכתב הלקט יושר שבאוסטריה לא נהגו במנהג זה, הרי גם בגרמניה לא נהג ללבוש בגד זה? ועוד יש להקשות, דמהיכן בא לו להמהרי"ל מנהג זה ללבוש שרגניז בראש השנה ויום כיפור והושענה רבה, הרי באוסטריה לא נהג כן, ורבותיו שבאוסטריה גם כן לא נהגו במנהג זה, וכן בגרמניה לא נהגו במנהג זה, אם כן לכאורה אביו גם כן לא לבש השרגניז, ובוודאי לא נהג כן אביו בראש השנה, שהרי לא מצינו עד המהרי"ל מי שילבוש שרגניז דווקא בראש השנה או יום כיפור. אם כן מהיכן בא לו מנהג זה?

ונראה לי, שהמהרי"ל ראה מנהג זה באיטליה. שהרי המהרי"ל בילדותו²⁵⁹, יצא ממגינצא, ונסע ללמוד אצל ישיבתו²⁶⁰ של אחיו הגדול רבי יקותיאל זלמן בצפון איטליה²⁶¹. ושם התחתן עם אשתו הראשונה²⁶², בתו הבכורה של רבי משה נוימרק, מעיר בערנא²⁶³. אם כן אפשר לומר שראה המהרי"ל מנהג זה באיטליה, אצל אחיו הגדול ואצל חותנו, כיון ששהה שם הרבה שנים, אם כן מסתבר שראה מנהג זה שם, ונהג כן באיטליה אחר חתנותו, ולכן המשיך לנהוג כן גם בחזרתו לגרמניה.

ובאמת יש לנו ידיעה שבאיטליה נהג ללבוש השרגניז בסוף מאה ה-15, כמבואר בדברי הבחור שהבאתי למעלה. אבל

²⁵⁹ מתוך דברי המהרי"ל בכמה מקומות נראה שעזב את אביו בילדותו. ראה מהרי"ל (מנהגים) תפלת יום טוב, סימן א. שם, סעודה, סימן ד.

וראה במבוא שם, עמוד 49, שמשער שיצא ממגנצא ללמוד באיטליה, סביב הבר מצוה שלו, בערך בשנת 1377.

²⁶⁰ ראה שו"ת מהרי"ל, סימן א.

²⁶¹ ראה מבוא שם, עמוד 4-22.

²⁶² ראה מבוא שם, עמוד 7-50. והחתונה התקיים בערך בשנת 1380.

²⁶³ וירונא, Verona. ראה שו"ת מהרי"ל, סימן לה. ואין לי ידיעה אם אחיו גם כן היה גר באותו עיר, או שעבר לשם להינשא את אשתו שהיה גר שם.

הסרגנוס

באמת גם רבי יהואל בן רבי יקותיאל מאיטליה, בעל התניא רבתי, כתב שביום הכיפורים נהגו ללבוש בגדים לבנים, (הבאתי דבריו למעלה). ומתוך דבריו משמע שזהו מנהג מיוחד ליום הכיפורים, והגם שאין מזה ראיה שנהגו ללבוש שרגניז דווקא, אבל אפשר שבמשך השנים נהגו כן²⁶⁴.

ואין לי ידיעה מהיכן בא להם מנהג זה ללבוש השרגניז בראש השנה, שמיוסודו הוא בגד אשכנזי. אבל אפשר לומר, שאנו רואים שיהדות שווייץ עמדו בקשר עם המהרי"ל בעת שישב בוירונא איטליה, וכמו שאנו רואים במעשה שהובא בהוספות לספרי המהרי"ל²⁶⁵: "ואשה אחת באתה לפניו ממדינת שווצא, ושאלה אותו על שבעלה נמצא בשקר נגד הגוי...". הרי שבאו ממדינת שווייץ לשאול הבעיות הלכתיות מרבני איטליה, שהוא סמוך לשווייץ²⁶⁶.

אבל יש אפשרות אחרת, כי היות שספרו של רבי משה מצורף היה נפוץ מאוד באותו זמן בין רבני אשכנז, כמו שמצינו אצל המהרא"י בתרומת הדשן²⁶⁷, ובספרי תלמידיו המהרי"ל, רבי זליקמן בינגא²⁶⁸, רבי יצחק אייזיק טירנא²⁶⁹,

²⁶⁴ וראה בשבלי הלקט, [הלכות יום הכיפורים, סימן שי] שכתב גם כן שנהגו ללבוש בגדים נקיים, ולא הזכיר לבנים כלל, ומן הסתם כוונתו גם כן ללבנים, כיון שהוא גם כן היה גר באיטליה.

²⁶⁵ חידושי סדר נזיקין, סימן לב, עמוד קכה.

²⁶⁶ ראה במבוא לספר הסמ"ק, שם, עמוד ה', שכתב רוזנברג, שחמיו של המהרי"ל רבי משה נוימרק היה גר מתחילה בברן שבשווייץ, ולא בוירונא שבאיטליה, וכתב עוד, שהיה ממשפחתו של הסמ"ק. אבל אין לו שום הוכחה לזה, ואדרבה ראה במבוא לספרי המהרי"ל, עמוד 3-50, שמבאר שרבי משה היה גר בעיקר באיטליה, ולזמן מה היה רב בעיר נוישטט שבאוסטריה, אבל לא בשווייץ.

²⁶⁷ תרומת הדשן, סימן קצח.

²⁶⁸ ראה במאמר מאת הרב יצחק סץ, "שאלת רבינו מנחם מאן בכרך בשמות גיטין, ותשובת הרב זעליקמן בינג". בכתב עת מוריה, קנז - קנח, עמוד ה'.

²⁶⁹ ספר המנהגים (טירנא), פורים, מכון ירושלים, עמוד קמז.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

מהר"י ווייל²⁷⁰, ורבי משה מינץ²⁷¹, וכן רבי יוסף בעל הלקט יושר שמע דברים בשמו²⁷². ואפשר שעל ידי זה נתפרסם בתפוצות אשכנז.

רבי זליקמן בינגא²⁷³ תלמידו של המהרי"ל בכלל לא הביא המנהג ללבוש שרגניז בשבת ויום טוב, אבל הוא מזכיר הבגד במקום אחר. והוא שהכלה בשעת חופתה לובש השרגניז. ומנהג זה הובא גם במהרי"ל, לקט יושר, מהר"ם מינץ. ונראה מזה שהיה מנהג נפוץ במדינות אשכנז.

שרגניז אצל החופה.

הראשון שהביא מנהג זה הוא המהרי"ל, אבל כנראה מדבריו זה היה מנהג שכבר נהגו בזה לזמן מה, ולא היה מנהג חדש שנתחדש בזמנו. וז"ל²⁷⁴:

²⁷⁰ שו"ת מהר"י ווייל, סימן קפט.

²⁷¹ שו"ת מהר"ם מינץ, סימן קט.

²⁷² לקט יושר, חלק א (אורח חיים), עמוד קמט, ענין ב.

²⁷³ (לתולדות מהר"ז בינגא בעיקר השתמשתי בספר מבוא לספרי מהרי"ל, מכון ירושלים. עמוד 5-192, ובזה הקטע כשאני מציין למבוא סתם, המקור הוא בספר הנ"ל). שמו המלא הוא רבי אהרן הלוי ציון, בן רבי נתן. מצאצאי רבי יקר הלוי מקלונאי. המוכר בכינויו רבי זליקמן בינגא (לעיתים: מהר"ז בינגא או בונגא; מהר"ז אופנהיים; מהר"ז סגל ומהר"ז אנדרנך). רבי זליקמן נולד בערך בשנת 1390-5. מקום הולדתו אינו ידוע, ובמבוא מצדד שנולד או בגרמניה או בצפון איטליה. בערך בשנת 1415 היה בעיר אנדרנך Andernach, בגרמניה, בצפון חבל הריינוס. ובשנת 1446 שימש כרב בעיר בינגא bingen, עיר מערב למגנצא. (מבוא). ולכמה שנים סביב לשנת 1459 שימש כרב באופנהיים, ואז דבק בו הכינוי "מהר"ז אופנהיים". ואחר זה חזר לבינגא לכמה שנים, וסביב לשנת 1470 עבר לצפון איטליה לאיזור מיישטרי. ונפטר בשנת 1471 (מבוא).

תקופת לימודו אצל המהרי"ל אינו ברור, ובין רבותיו היה גם כן 'רבי זלמן בינגא'. ראה כתב עת מוריה, שנה לא, גליון יא-יב, ניסן תשע"ב, עמוד טו-יח. בין תלמידיו נמנה מהר"ם מינץ. ועל פרשת המחלוקה בין רבני גליל העליון שברינוס, ובין רבי זליקמן, והתערבות המהר"א בהמחלוקה. עד שהצריך רבי זליקמן לחזור ממעשיו. ראה בתרומת הדשן, פסקים וכתבים, סימן רנב, רנג. וראה השערת גידעמאנן (ח"ג, עמוד 27) בזה. ועוד במבוא לספרי מהרי"ל, בנספח ב, עמוד ערה-רפח.

²⁷⁴ ספר מהרי"ל (מנהגים), הלכות נישואין, אות ב.

"...והולכין יחד עד אצל פתח ביה"כ [=בית הכנסת] ויושבין שם מעט, ומוליכין הכלה לביתה. והיתה מלובשת שרגנז למעלה בכל בגדיה, והינומא על פניה וקורזין במקום סרבל".

אבל המהרי"ל לא כתב הטעם ללבישת בגד זה. ומדבריו היה אפשר לומר שעשו כן כיון שזהו בגד נאה. אבל בדברי רבי זליקמן מבואר שסיבת המנהג הוא מטעם אחר, והוא מדבר בענין המנהג שהנשים לבשו בראש חודש הבגד הנקרא קורזין במקום סרבל, והקורזין הוא בגד הנעשה מעור ושערות חיה²⁷⁵, וראה שם הטעם לזה. וכן בליל שבת לבש הקורזין, כי דומה לכלה, וכלה בחופתה גם כן לובש בגד זה. וכתב הטעם למנהג זה, וז"ל²⁷⁶:

"והטעם שהכלה לובשת קורזין, משום דכתיב וגילו ברעדה, במקום גילה שם תהא רעדה (מסכת ברכות דף ל עמוד ב). ומשום הכי לובשת שרגנז לזכור יום המיתה, וקורזין נמי קצת כיסוי ועיטוף שאינו של שמחה כ"כ, וכן נוהגין הנשים כשאירע לקרובין דבר..."

ומבואר בדבריו שהסיבה ללבישת השרגנז הוא כדי לעורר רעדה. ורבי משה מינץ כתב ביתר ביאור לבאר מנהג זה. במקום אחד כתב²⁷⁷, וז"ל: "...לכן נמי מלבישין הכלה חלוק סרגנית של נשים [כדי] להזכיר יום המיתה, וכן להיות

²⁷⁵ Kursen, or kürse. וזהו בגד הלבוש על ראשה ומשוך מאחוריה. וזה אינו מלבוש של נשים דוקא, כמבואר בלקט יושר, ח"א, עמוד 15. וראה בספר מנהגים דק"ק וורמיישא, מכון ירושלים, עמוד כג, הערה 12. וראה להלן בצירוף 5.

²⁷⁶ מהר"ז בינגא, הילכות ראש חודש, אות ב, מכון ירושלים, עמוד קיח.

²⁷⁷ שו"ת מהר"ם מינץ, סימן קט, בסדר הנישואין הגה אות מז. וכן במהרי"ל, מנהגים, הלכות נישואין, אות ג'.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

מעוטפת [שיהא] הסרבב או הקורזי"ן על ראשה כאבילה...".
אבל במקום אחר הוסיף, וז"ל²⁷⁸:

"...כי בשעת הברכה אירוסין ונישואין, אין שם שמחה, כי אם אחר כך בשונו מן הברכה לבית התנות, ולכך מלבישים הכלה **סרגנות של נשים, שקורין רוקלין** להזכיר יום המיתה, וכן עטופה בסרבב או הקור"ז על ראשה כאבילה...".

ובזה הוסיף הר"ם מינץ כמה פרטים למנהג זה. 1. שהשרגניז היה סרגנוס של נשים. 2. ששמה רוקלין. ומזה נראה שבגד זה אינו אותו הבגד שהאנשים היו רגילים ללבוש בשבת ויום טוב, אלא סרגנוס של נשים, והיה תכריך נשים. וזהו תמוה קצת, שהרי בזמנים הקדימים שלבשו השרגניז בשבת ויום טוב לא מצינו שגם הנשים עשו כן. אם כן למה כאן בעת החופה רק הכלה לובש השרגניז ולא החתן? והדבר צריך ביאור.

והיאך התחיל מנהג זה? באמת אנו רואים שחוץ מהשרגניז נהגו ללבוש שאר בגדים לעורר רוח אבלות בשעת החופה, כמו המנהג שהכלה לבשה הקורזין שזה הוא בגד אבלים. וכן החתן נהג בשאר בגדי אבל, כמבואר במהרי"ל²⁷⁹, שלבש המטרון, "המטרון שלו תחובה לו דרך צוארו כמנהג בריינוס, זכר לחורבן להעלותו על לב בראש שמחתו".

אבל מה שהחתן לובש בגדי אבלים, הוא מטעם אחר, והוא כדי להזכיר חורבן ירושלים, וזה לא היה הטעם להלבשת השרגניז. וכן המנהג של נתינת אפר מקלה על ראשם הוא

²⁷⁸ שו"ת מהר"ם מינץ, סימן פו.

²⁷⁹ ספר מהרי"ל (מנהגים), הלכות נישואין, אות ב.

מטעם זה, כמבואר במהרי"ל ומהר"ם מינץ²⁸⁰: "וכן נותנים אפר מקל' בראשו במקום הנחת התפילין להזכיר חורבן ירושלים ולקיים מה שנ' אפר תחת פאר". וזהו מנהג קדום ביותר, ואפשר אפילו מזמן התלמוד, ואינו שייך להלבשת בגדי אבל בשעת החופה, שזהו ענין שמצינו בראשונה אצל המהרי"ל²⁸¹.

אבל באמת מצינו מנהג דומה לזה בתחילת מאה ה-14 אצל גדולי צרפת, והוא רבי אהרן מלוניל שבא מעיר נרבונא, בעל אורחות חיים, וכן בספר כל בו. שכתוב שם שנהגו ללבוש בגדים לבנים לחתן וכלה בשעת החופה. וז"ל²⁸²: "ומשימין אפר מקלה בראשיהן מפני אבלות ירושלם ונועלין לו מנעלים לבנים ומעטפין אותן בטלית לבנה כדי לקיים בו בכל עת יהיו בגדי לבנים". וכן כתב הכל בו²⁸³. אבל גם זה הוא מנהג קדום, וכבר הוזכר ברא"ש בשם הרי"ץ גאות²⁸⁴, וכן הובא בתורת האדם²⁸⁵ לרמב"ן. הרמב"ן והרא"ש שניהם מזכירים הלבשת לבנים לחתנים כדבר של שמחה, ולא לענין של אבלות.

ואינו רחוק לומר, שהטעם ללבישת לבנים בשעת החופה במקורו היה ענין של שמחה, שבגדים לבנים היו סימן של שמחה. ומן הסתם נהגו כן בגרמניה, כיון שהרא"ש היה שם בתחילת ימיו, ולמד אצל המהר"ם מרוטנברג. ובהמשך הזמן בגרמניה ושאר מקומות לבשו השרגניז כבגד לבן. ובעת

²⁸⁰ מהר"ם מינץ, שם.

²⁸¹ בענין נתינת אפר מקלה על החתן וכלה בשעת החופה ראה: גדליה אוברלנדר, אור ישראל, שנה טו-א, נז, עמוד קצא-ח. אורי כהן, חידוש המנהג לתת אפר מקלה לחתנים מבני עדות המזרח, כתב עת בית הלל, כט, תשס"ז, עמוד קו-י.

²⁸² אורחות חיים, הלכות קידושין.

²⁸³ ספר כלבו, סימן עה.

²⁸⁴ רא"ש, מסכת מועד קטן, פרק ג סימן צד.

²⁸⁵ תורת האדם, שער הסוף, ענין ההספד.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

שטעמו של המהר"ם נתפשט, הוסיפו טעם של הזכרת יום המיתה גם לעת החופה²⁸⁶.

ציור 5. נורמבורג 1731, חופה, ובו נראה קצת הקורזין. וכן אנו רואים שהחתן מלובש בקיטל.

אבל צריכים ביאור למה דווקא הכלה לבש הבגד הזה, ולא החתן. הרי המקור הוא החתן, שכן ברמב"ן ורא"ש אינו מזכירים הכלות, אם כן למה נשתנה שרק הכלות ילבשו לבנים ולא החתנים? ודבר זה צריך תשובה²⁸⁷. אבל באמת לאחר זמן גם החתנים לבשו בקצת מקומות הקיטל. ראה למעלה בתמונה מעיר נורמבורג.

²⁸⁶ השערה אחר יס לי בזה, והוא כי בימים ההם החתונות בעיקר היו בליל שבת. אם כן אפשר לומר, שלכן בגדי שבת נעשו ונקבעו לבגדי חתונה. ולכן כיון שזה היה נעשה לבגדי חתונה, גם אחר שנתבטל המנהג לילך בבגד זה בשבת נשאר לבגד חתונה, אבל לא מסתבר.

²⁸⁷ אבל במשך הדורות התחילו גם החתנים ללבוש השרגיוז, וכמו שאבאר.

בדברי המהר"ם מינץ מבואר שהכלה לבש הבגד הנקרא רוקלין, וזה היה תכריך נשים. מהו בגד זה? ישראל מרדכי פלס, בהגהותיו לספר מנהגים דק"ק וורמיישא²⁸⁸, כתב שזהו הבגד שרבי יוזפא שמש קורא רעקלי. ומבאר שזה הבגד שנקרא בגרמנית Rock, וזהו שמלה חצאית, וכן נקרא בשווייץ Röckli וזהו תכריך נשים, ובאשכנז נקרא רקלא²⁸⁹.

וזה אינו השרגניז שלבשו אנשים בראש השנה. אלא זה היה בגד נשים, ואינו נקרא שרגניז, אלא הוא מתכריכי נשים. ורבי יוזפא שמש שקורא לשרגניז קיטל, הוא אינו קורא הרעקלי קיטל. ובמנהגי וורמייזא כתב רבי יוזפא שמש, שהחתן היה לובש בשעת החופה השבת מנטיל²⁹⁰. ומבואר מזה שלא נהגו ללבוש שום בגד מיוחד בשעת החופה, חוץ מהמטרון לסימן אבלות על ירושלים, וכמבואר במהרי"ל, ואכמ"ל בזה. ואחזור לזה להלן.

ועתה נחזור לעניינינו. סמוך לאותו תקופה, מוזכר עוד הפעם המנהג של הלבשת שרגניז. בהגהות המנהגים על ספר המנהגים של רבי אייזיק טירנא²⁹¹ בן דורו של המהרי"ל, וכותב בהגהות היה חי בדור סמוך למחבר²⁹², במחצית

²⁸⁸ מכון ירושלים, ח"ב, עמוד ו, הערה 44.

²⁸⁹ ראה רובינס, ציור 188.

²⁹⁰ ראה שם, עמוד כא.

²⁹¹ ראה במבוא לספרו, וז"ל: "כאמור אין בידינו לקבוע תאריכים מדויקים בתולדות רבינו. מסתבר ששנת לידתו לא היתה לאחר השנים ק"מ-קמ"ה, כי רבינו אברהם קלוזנר... את רבו המובהק נפטר בשנת קס"ח (1408) ואין להניח שלמד אצלו כנער". וראה בקובץ 'המעין' י' תש"ל עמוד 48-56. במאמרו של ר' שמואל הכהן ויינגרטן; "ר' אייזיק טירנא ותולדותיו". שדן באריכות באיזה שנים היה חי.

²⁹² שמו של המחבר אינו ברור, ראה במבוא שם, עמוד 8-17.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

הראשון של המאה ה-15. והביא דברי המהר"ם מרוטנברג בסדר ליל פסח, וז"ל²⁹³:

"ועל המלבוש סרגניש שרגילין ללובשו (בסדר) [ביום טוב], לפי שיש שמחה יתירה שלא תזוה דעתו עליו לכך לובשו על בגדיו שיזכור יום המיתה, תשב"ץ סי' ק"ס ובהגהות מיימוניות פ"ל בהל' שבת ב".

להגירסא "ביום טוב", משמע דשפיר לבשו ביום טוב השרגניז, אם כן אנו רואים שלא בכל מקום נתבטל המנהג. אבל באמת אינו ראיה, דאפשר לומר שכוונתו דווקא לפסח, ויש לעיין בזה, דמכל הנראה ביטלו הנהגה זו באשכנז להמוני עם. ואין לומר שבוודאי כוונתי לפסח דוקא, דאפשר לומר שכוונתו ליום טוב, אלא שפסח הוא היום טוב הראשון בספרו, לכן כתבו שם.

השרגניז של המהרי"ל.

במנהגי המהרי"ל כתוב שבחול המועד לא שינה המהרי"ל את בגדיו, חוץ מקטא ומטרון של שבת²⁹⁴, אבל שאר בגדיו לא שינה, ואפילו טליתו היה של חול. אבל בשעת התפילה בהושענא רבא לבש גם השרגניז. ומדבריו משמע שלבש השרגניז בנוסף להקטא ומטרון. ולא כמו שראיתי אחד כתב²⁹⁵ שבעת התפילה הסיר הקטא והמטרון, אלא השאירו במטרון בשעת התפילה, ורק בעת הנחת תפילין הסירו ונתנו על

²⁹³ ספר המנהגים (טירנא), הגהות המנהגים, ליל הסדר, אות פה. מכון ירושלים עמוד מב.

²⁹⁴ הקטא ומטרון הוזכר בזמנים הרבה במהר"ל, ראה: ספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות חול המועד אות יד. שם, הלכות שבעה עשר בתמוז ותשעה באב. שם, הלכות פורים. הלכות נישואין, אות ג'. הלכות שמחות, אות יג. שו"ת מהרי"ל, סימן קנו.

²⁹⁵ הרב אשר וסטהיים במאמר "כיבוד ועונג חול המועד", בכתב עת מבקשי תורה, ח"ב, תשנ"ז, עמוד תצט – תקב.

כתפיו כמבואר בלקט יושר²⁹⁶. וכן נראה מדבריו במקום אחר, שכתב²⁹⁷:

"וזכורני כשבנו שלום ז"ל יורד לפני התיבה להתפלל כשנופל טליתו מעל ראשו לאחוריו על עורפו, ואמר לי להגביה הטלית על ראשו אף על פי דהוה מטרוך על ראשו שקו' קפא".

ומזה נראה שגם בעת התפילה הניחו המטרוך על ראשו. וכן הקטא הניח עליו גם בעת התפילה, שהרי לבש סרגנו רק בשעה שהיה החזן, והתפלל לפני העמוד, אם כן לכאורה בעת התפילה כשלא היה החזן לבש הקטא גם בעת התפילה. ומדבריו משמע שלבש השרגניז על גבי המטרוך והקטא.

מדברי המהרי"ל אינו ברור מהו השרגניז שהיה לובש, אם כטוניקה או כגלימה²⁹⁸. אבל כמו שביארנו למעלה מבואר מדברי הלקט יושר שאינו סתם חלוק לבן ארוך. אבל לפי הנ"ל שלבשו השרגניז על הקטא, נראה שאחרי שאבאר מהו הקטא, יהא אפשר לשער מה היה השרגניז של המהרי"ל.

הקטא הוא הבגד הנקרא בצרפתית Cot²⁹⁹. רבי יוזפא שמש כתב³⁰⁰ שהחזן היה לובש בגד זה בכל יום בין בשבת ובין בחול וזהו הבגד הנקרא זייט"י מנטיל, והיינו מנטיל של משי. ומנהג כעין זה הוזכר גם אצל רבי זליקמן בינגא³⁰¹, והמהר"ם

²⁹⁶ ראה לקט יושר, ח"א, עמוד יג ענין ד: "וכשרך על תפילין של ראש היה מסלק המטרוך שקורין בלשון אש' קאפא מעל ראשו, ומניח על כתפיו אפי' בעת החורף. ומניח הטלית על ראשו כ"ז כל זמן שהתפילין בראשו, וכן עשו רוב בני אושטרי".

²⁹⁷ ח"א, עמוד יט ענין ה.

²⁹⁸ Cloak.

²⁹⁹ ראה במפתח הלועזים בסוף ספר המהרי"ל, מנהגים.

³⁰⁰ שם, עמוד ז.

³⁰¹ מהר"ז בינגא, הלכות ציצית, עמוד כה, הגהה כ.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

מינץ³⁰²: "...וכן יש במקצת קהילות חשובות שיש להם טליתות של משי המיוחד לחזן בי"ט ובימים נוראים, וכל מי שיתפלל רב או חשוב צריך ללבוש אותה טלית...". וכן בהגהות המנהגים למנהגי טירנא³⁰³, הרי שבעת עמדו להתפלל נהג החזן ללבוש או טלית של משי, או מנטיל של משי. ובהגהות של רבי יאיר חיים בכרך בעל חוות יאיר, שהיה רב העיר וורמייזא במחצית השני של המאה ה-17, בשנת 1671. כתב³⁰⁴:

"...ומ"מ המנהג שהש"ץ לובש שבת מנטיל כמנהג ב"ב [בעלי בתים] בשבת, כל ימי החול כבסי"ד".

ומבואר מדבריו שבגד זה היה הבגד של שבת, הנקרא שבת מנטיל. והיינו שהיה של זייט, והיינו של משי³⁰⁵. ונמצא שהקטא, הוא השבת מנטיל. והיינו בגד של משי. ובפשטות זה היה מעיל עליון, וזהו בגד עליון על בגדיו. ועל המנטיל הזה לבש השרגניז.

ולכאורה צריכים לומר שזה היה מעיל עליון שמונה על בגדיו. ונראה מזה שהיה בגד עליון, או גלימה או כמעיל. והנה ממה שכתב בהגהות לרבי יוזפא שמש³⁰⁶ שאבל נהג ללבוש על מצנפת הלבן מצנפת של חול, ועל השרגניז לבש סרבל של חול. מזה נראה שלא היה גלימה, אלא מעיל עליון סתם, אבל אינו ברור אם גם בימי המהרי"ל היה כן.

אבל מה שנראה לי הוא, שהשרגניז אינו מוכרח שהיה של פשתן, ולא הוזכר כלל בכל אחד מהראשונים ורושמי

³⁰² שו"ת מהר"ם מינץ סימן עח.

³⁰³ יום כיפור, אות קנט, מכון ירושלים, עמוד קה.

³⁰⁴ שם.

³⁰⁵ Seiden mantel. וראה שם בהערה 1.

³⁰⁶ שם, ח"א, שחרית יום א של ראש השנה, עמוד קמז, ד"ה קיטל.

המנהגים שהבאתי עד כאן שהיה של פשתן. ואפשר שהיה של משי, או של צמר גפן, או מצמר סתם. באמת בתקופה של המאה ה-15, מצינו שנהגו בבגדי פשתן בכל מיני בגדים, בגדים תחתונים ועליונים. אם כן אפשר שגם זה היה מפשתן, אבל נראה לי שאינו מוכרח. דבגד זה אינו **בגד פשתן**, אלא **מין בגד**, ואפשר שהיה ממשי או של שום מין אחר.

ברלינר³⁰⁷ הביא בשם החוקר הגרמני של המאה ה-19, ווינהאלד³⁰⁸, שאמר זה בענין הסרגנוס [ואוסיף בסוגריים נופח משלי]:

"מעיל רחב, חגור על המתנים, [ואפשר כוונתו למה שנהגו ללבוש חגור לבן על הכתונת, וכעין מה שראינו אצל התרומת הדשן]. היה בימים הקדמונים קיטטעל, [זהו הסרגנוס, וכתב ברלינר שבפי היהודים במערב אשכנז נקרא סרגנוס, ואצל יהודי מזרח אשכנז זה נקרא קיטטעל, וראה להלן עוד בזה]. הבגד בעצמו וגם שמו לא נמצאו לפני אחרית שנות המאה הי"ג [וכמו שביארנו למעלה, שהראב"ן הוא הראשון שהביא הבגד]. לפעמים נזכר גם קיטטעל ממשי, עם רקמת ציורים [אין לי מקור לזה, אבל כמו שכתבנו למעלה, נהגו בבית הכנסת ללבוש בגדי משי, כבגד עליון בשעת התפילה, ואפשר כוונתו לבגד זה, ומה שכתב שהיה בו ציורים, גם לזה לא מצאתי מקור³⁰⁹]. בשנות המאה הט"ו נהגו לפי הנראה, גברים וגם נשים ללבוש קיטטעל לבנים [כמו שראינו למעלה אצל המהרי"ל, וגם המגן אברהם דן בזה, כמו שאבאר. אבל כמו שביארנו למעלה אין זה הקיטל שהאנשים לבשו], שכסו בהם את כל הגוף, ויהיו בראשונה בגדי החג,

³⁰⁷ חיי היהודים באשכנז בימי הביניים, עמוד 1-40.

³⁰⁸ Karl Weinhold, 1823-1901.

³⁰⁹ אבל ראה בתמונה שעל השער.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

בתור בגד שנשאו בבית או בשעת המלאכה [מה שכתב כאן שבגד זה היה מתחילה בגדי חג, כן נראה מכל ההוכחות שהבאתי למעלה, אבל מה שכתב שהיה לבוש ביתי בשעת מלאכה, איני יודע מקור לזה, אבל בראב"ן מבואר איפכא, שבגד זה היה בגד שאינו ראוי לעבודה. אבל אפשר שהבגד שהראב"ן מדבר בו הוא בגד אחר מן הבגד שוויינהאלד מדבר בו, דהבגד של הראב"ן היה כעין שמלה, וזהו אי אפשר לעשות מלאכה, מה שאין כן וויינהאלד מיירי מבגד כעין טוניקה, וזה באמת היה בגד ביתי הראוי לעבודה]. נזכר הקיטטעל בימים המאוחרים, ואז נקראה כן אצל הנשים הכתנת [כמבואר במהר"ם מינץ שהבאתי למעלה, וזהו הבגד הנקרא ווקלין], המחוברת למיעדער mieder מתחתיו.

השרגניז, תכריכים שנעשה לבגדי שבת, או איפכא.

ברלינר רוצה לומר שהבגד הזה מקודם היה בגד של חג, ורק אחר זה נעשה לבגד מתים, כיון שהיו רגילים לקבור המתים בבגדי החג שלהם, ואחר זה נקבע כבגד מתים. ושוב נתנו טעם ללבישת השרגניז ביום טוב, כדי להזכיר יום המיתה, כיון דהוי בגדי מתים. ואפשר שכן הוא האמת, דהמקור ראשון ללבישת השרגנוס למתים הוא הרוקה, שהיה חי בזמנו של הראב"ה, וללבוש בגד זה כבגד שבת מצינו כבר בזמנו של הראב"ן.

אבל הוא מציין למה שהמהרי"ל דן בענין איזה צבע היו התכריכים, אם אדומים או לבנים, וכתב שטוב יותר ללבוש של פשתן, וז"ל³¹⁰: "איתא במסכת שבת... א"ל ר' ינאי לבניו לקוברו בכלי אולירין הבאים ממדינת חים, שהן סומקי. אמר מהר"י סג"ל מכאן נהגו לעשות תכריכין שהם סומקי, אך רוב

³¹⁰ ספר מהרי"ל (מנהגים), הלכות שמחות, אות טו.

פוסקים דעיקר בלבנים, ור' ינאי מנהג הסידות נהג בעצמו. ואמר שנוהגין בתכריכי פשתן ולא בצמר...". מה שכתב שנהגו בפשתן זהו ברור שכוונתו שכולם נהגו לעשות התכריכים מפשתן, אבל אינו מוכח שהיה פשתן בצבע לבן, אלא אפשר שכוונתו לצבע אדום, שמצינו הרבה שצבעו הפשתן או בצבע אדום, או ירוק. אבל מה שכתב שיש פוסקים שאומרים שיהא בצבע אדום, זה אינו מוכח שהמהרי"ל מיירי מפוסקי בני זמנו, אלא כוונתו לפוסקי התלמוד, כמו רבי ינאי.

רבי יעקב כ"ץ (מהרי"ך).

עוד מצינו אצל תלמיד של המהרי"ל, רבי יהונתן פאלק (ואלק) בן רבי ברוך, שמצטט דברי רבי יעקב כ"ץ, אהובו וידידו של המהרי"ל³¹¹, תלמידו של רבי יוחנן מטרוויש, רב בשפירא, ואחרי המהרי"ל שימש כרב במגינצא³¹², וז"ל³¹³:

"בא למהרי"ך בחלום, מאי שרגני"ש - סר גיאות³¹⁴, כמו שכתב המרדכי, שלובשים ביו"ט כדי לכסות בגדיו נאים, שלא תזוה דעתו עליו. ועוד שמכסה ומסתיר גנות של בגדים התחתונים. נ"ל כדי שלא לבייש מי שאין לו".

וכתב הרב פלס שטעם השלישי כתב רבי יהונתן ולא רבי יעקב. רבי יעקב אינו מבאר דבריו, ויש כאן הרבה בעיות בהבנת דבריו:

³¹¹ ראה שו"ת מהרי"ל החדשות, סימן סח.

³¹² מבוא לספרי מהרי"ל, עמוד 7-216.

³¹³ הרב ישראל מרדכי פלס, פסקים ופירושים מהמהרי"ל ובני דורו, מהלכות תפילין ואילן, ספר הזכרון (להגר"ב זולטי), עמוד רנא-ה. מקטעים הנמצאים בכתב יד ליקוטים מתקופת מהרי"ל שבבית הספרים בירושלים.

³¹⁴ ראה להלן כעין זה בשם הספר נוהג כצאן יוסף.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

1. רבי יעקב אינו מבאר מתי היו לובשים בגד זה, הוא מציין לדברי המרדכי, שהוא מיירי מבגדי שבת ויום טוב אבל כמו שביארנו, בזמנו לא נהג וללבוש בגד זה ביום טוב ורק לראש השנה היה כאלו שנהגו ללבוש השרגייה ואפילו בראש השנה לא כל החמון נהג בזה.

2. מה שכתב המחרי"ך בשם המרדכי אינו מה שכתב המרדכי, אלא המרדכי כתב איפכא, שהמריגות מכסה ונכסות שאינם נאים, וזהו באמת הטעם שני של רבי יעקב.

3. והטעם השלישי, כדי שלא לבייש לטי שאין לו, הרי לא מצינו דבר כזה ביום טוב ושבת. דאם כן היה בכל יום ויום כל אחד ילך במין בגד אחר, הנקרא מדים³¹⁵. ומ"ש שבת ויום טוב מכל ימי השבוע, וזהו דבר תמוה. אבל על כל פנים זהו ספק נוסף שהיו רגילים ללבוש בגד זה בתקופתו של המחרי"ך.

מנהג ק"ק מצרים.

ראיתי שכמה מחברים כתבו שכמצרים נהגו ללבוש חגול בראש השנה ויום כיפור, וכן התקן אצל החופה וסבה ימנים אחרים. ומייסדים דבריהם על מה שכתב רבי יהודה בן שלמה אבן זמרא³¹⁶, ה"רדב"ה, שהיה אב בית דין ומנהיג שב יחדות מצרים בשנות המאה ה-16, ומחבר שו"ת ודרכי.

³¹⁵ Uniform.

³¹⁶ ר' דוד בן זמרא, נולד בספרד בשנת 1479, סוף מאה ה-15, וחי במשך מאה שנה. רבי יוסף סרגוס, בזמן גירוש ספרד, בהיותו בן 13, ואחר הגירה נדד לארץ ישראל (צפת וירושלים) משפחתו. ומשם נדד לארץ ישראל (צפת וירושלים).

בשנת 1513, עזב ארץ ישראל והלך למצרים עבור הצרות בירושלים. ומ"ש בשיבת בני ישראל חכהן שולאל. ונתמנה לאב בית דין. ואחר שנת 1517 נתמנה לרב ומנהיג של יחידת מצרים. כיהן שם כארבעים שנה כאב"ד וכראש ישיבה. בערך בשנת 1543 חזר לירושלים ולמנהל שם כעשרים שנה, ונפטר בשנת 1573.

כתב חיבורים רבים, שהמפורסם שבהם הוא שו"ת חרדב"ה ובו למעלה מחמשים עשרות וואחד מתלמידיו הידועים הוא רבי בצלאל אשכנזי מוצרי שער שו"ת ודרכי. רבי יצחק לוריא האר"י ז"ל למד אצלו במוצרים.

שהוא כתב בתשובה בענין "מה שנהגו חכמי האשכנזים שלא להחליף בגדים בשבת איכה אלא לובשים בגדי החול", ותקף במנהג זה בהריפות, וסוף התשובה הוא כתב, וז"ל³¹⁷:

"ומנהג קדום במצרים שבזמן החופה לובשים לבן, ובשבת של אכילות ובשבת איכה ובשעת מיתה, משום שנאמר וגילו ברעדה. וכן בשבועות משום וכבסו בגדיהם, וכן בראש השנה ויום הכפורים משום אם יהיו חטאים כשנים כשלג ילבינו וגו' ומנהג יפה הוא".

והנה הרואה דבריו יראה שאינו מדבר מבגד הנקרא קיטל כלל, אלא מדבר מבגדים לבנים. ובאמת בדבריו מבואר בבירור בהמשך התשובה שהוא מדבר מחלוק שעל גוף האדם ולא ממעיל הנמצא על בגדים האחרים. ובאמת אנו רואים שלבשו בגדים לבנים בארצות האפריקאים, אבל כאן אנו מתייחסים בעיקר בענין בגדי היהודים באשכנז³¹⁸.

עד כאן הבאנו המנהג של לבישת הבגד הנקרא שרגניז בקהילות אשכנז. וראינו שבאופן כלל נקרא שרגניז או בדומה לזה. אבל כהיום אינו נקרא שרגניז אלא "קיטל", ובאמת שם זה אינו חדש, אלא כן נקרא כבר בפולין במאה ה-16, כמבואר ברמ"א, וכמו שאבאר. אבל באשכנז בעיקר לא מצינו שם זה עד המאה ה-16.

אבל פעם אחת מצינו שם זה בספרי מהרי"ל, וזהו בתשובה בענין היתר עגונה³¹⁹, ואחד מן העדות סיפר שהמת היה מלובש בבגדי לבן, ואחד מן הבגדים הוא "קידל", והמהדיר ממכון ירושלים כתב שזהו הקיטל. אבל חוץ מזה לא מצינו

³¹⁷ שו"ת רדב"ז, חלק ב, סימן תרצג.

³¹⁸ וראה בכתב עת מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה, עליה בן-עמי, עמוד 63-255.

³¹⁹ שו"ת מהרי"ל החדשות, סימן קפב.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

שם זה בזמן ההוא כלל, ואינו רחוק לומר שאין זה דומה
אלא בגד אחד, אבל דבר זה אינו ברור,

למעלה הבאתי מה שכתב ויינהאלד שזה דעם ישיר וקרא
במזרח אשכנז, ולכאורה כוונתו לפיליפ, דעם מצינו ישיר
נקרא שם זה. וכן מצינו שנקרא בלייטא, ריטא, דנקרא
ביהם, רומניה, ואנגליה, וצרפת³²⁰.

³²⁰ ראה: מרקון, שם, עמוד 122.

מנהג ק"ק פולין.

רבי משה איסרליש, רמ"א.

במאה ה-16 מצינו הפעם הראשון הבגד הנקרא קיטל בפולין³²¹. והוא בספרי רבי משה בן ישראל³²² איסרליש³²³, נודע בכינוי הרמ"א. הדרכי משה וספר המפה על השלחן ערוך. וכן מצינו בגד זה אצל שאר פוסקים בני דור הרמ"א, וכמו שאבאר. אבל לפני זה אין לי ידיעה מה היה המנהג בפולין, ומאיזה שנה התחילו לנהוג בזה.

המנהג בפולין מצינו בעיקר שהיה בד' זמנים, 1. יום כיפור, 2. ראש השנה, 3. והושענא רבא, 4. וחתן בשעת החופה. בד'

³²¹ באמת בתשובת מהר"ם מינץ גם כן מיירי משרגניז, ובסוף ימיו היה גר בפולין, אבל הוא מיירי משרגניז נשים, ולא מיירי כלל משרגניז אנשים. וכן אין זה רק בשעת החופה, ולא לחג מיוחד או בשעת התפילה.

³²² הרמ"א נולד בקז'ימיר' שבדרום פולין. וכשגדל שלחו אביו אל הישיבה המפורסמת של רבי שלום שכנא בלובלין. ולמד שם עד בערך שנת 1549, ואז נסמך בסמיכת חכמים, ונתן לו רבי שכנא את בתו לאשה [אשתו הראשונה].

בשנת 1549 נתקבל כרב בעיר קראקא. ושימש שם כרב העיר 22 שנה, וכן עמד בראש הישיבה בעיר עד שנת 1572 שנפטר כבן 42. כמבואר בספר של רבי דוד גאנץ תלמיד רבינו, (צמח דוד, ח"א, שנת שלב). [אבל הטורי זהב על שולחן ערוך (או"ח, סימן ת"כ) כתב כי הרמ"א נפטר בשנת 1573. אבל כדברי רבי דוד רשום על המציבה, כמבואר בספר עיר הצדק של יחיאל צונץ].

אחרי פטירת רבינו נארגה מסורת עממית מוטעת המבוססת על המספר ל"ג, שהדגישה שרבינו חי ל"ג שנים נפטר בל"ג בעומר, בשנת של"ג חיבר ל"ג ספרים, ובעת פטירתו הביעו המספידים ל"ג שבחים עליו. רק פרט אחד מאגדה יפה זו מבוסס על אדני האמת, והוא יום הסתלקותה, שהיה כאמור בל"ג בעומר, בשנת של"ב.

רבינו העדיף מנהגי פולין יותר ממנהגי אשכנז המקובל. ולכן ספג ביקורת מפוסקי אשכנז על זה. רבי חיים בן בצלאל אחיו של המהר"ל מפראג מחה על כך, וז"ל: "שכמו כן הוא הכרח גדול להודיע חילופי מנהגי בני אשכנז ממנהגי מדינת פולין שאם הרב לא רצה לבטל מנהגו מפני מנהג א"י, כ"ש שאין לבני אשכנז לבטל מנהגם מפני מנהג מדינת פולין. וכן כתב כתשובת מהר"ל בשם הרא"ש, שאין לבטל מסורת אשכנז בשביל שאר מדינות, כי התורה ירושה להם לאשכנזים מימות החורבן... והנה הרב עצמו לא כתב בהקדמת ספרו רק ממנהג בני מדינתו ולא זכר מנהג אשכנז כלל".

ראה: הקדמה לשו"ת הרמ"א, אשר זיו, פלדהיים תשל"א. אשר זיו, הרמ"א, רבי משה איסרלש, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ז.

³²³ זיו, שם: "בכינוי המשפחתי איסרליש התחילו נוהגים בני ר' ישראל, וכנראה זהו תוצאה משני שמות הכינוי של האב הנודע כר' איסרל - לאזרש".

הבגד שנהפך משמחה לאבל

זמנים הללו הם בעיקר מה שמצינו במה ה-16 בפולין. אבל כמו שאבאר מצינו כמה שינויים בין מקום למקום במנהג זה. וכן מצינו שינויים והוספות בטעמי המנהג.

במאה ה-16 מצינו גם כן אצל תלמידי רבי יצחק אשכנזי לוריא, האר"י ז"ל, שנהגו ללבוש בגדי לבן בשבת ויום טוב. ואין כוונתי לבגדי לבן ככתונת לבן, אלא בד' בגדי לבן³²⁴. והיינו שהיו כולו מכוסה בבגדי לבן. אבל אין ביניהם שום זכר לבגד שרגניז או קיטל. אלא סתם בגד לבן³²⁵.

על מה שכתב הטור³²⁶: "...ואמרינן ולקדוש ה' מכובד זה יום הכפורים, שאין בו לא אכילה ולא שתייה. כבדוהו בכסות נקייה, על כן מכבדין אותו בכל מיני כבודים, ומטעם זה נמי נוהגין להציע בב"ה בגדים נאים". כתב בדרכי משה³²⁷:

"ובמרדכי דיומא (סי' תשכג) ומכבדין בכסות נקיה כדי שיהיו נקיים כמלאכי השרת עכ"ל, ונראה דמטעם זה נהגו ללבוש בגדי פשתן לבן נקיים, כמו שנאמר (דניאל י ה) איש אחד לבוש בדים. ובהגהות מיימוניות (פרק ל' דשבת אות ב) כתב דמהר"ם היה רגיל ללבוש סרגני"ט ביום טוב כשאין לו להחליף בגדיו ביום טוב, והוא הדין בשבת. וגם טעמא כי ביום טוב בני אדם שמחים לכן לובשים סרגני"ט שהוא בגד מתים ויזכרו יום המיתה ולא יתגאו, עכ"ל. ואפשר שמזה הטעם לובשין אותו ביום הכפורים כדי שיהא לבו נכנע והרד לפני יום הדין".

³²⁴ פרי עץ חיים, דף עח עמוד א.

³²⁵ וראה מה שכתב בענין זה משה חלמיש, בספרו הנהגות קבליות בשבת, הוצאות אורחות. תשס"ו, עמוד 148-58. וראה שם מה שכתב שהבגדים לבנים היו לסלע המחלוקת בין רבי יעקב עמדין וחסידים, שחשש דזהו מדברים של תלמידי שבת צבי.

³²⁶ טור, אורח חיים, הלכות יום הכפורים, סימן תרי.

³²⁷ דרכי משה הקצר, אורח חיים, סימן תרי, אות (ה).

הסרגנוס

בדברי הדרכי משה נראה שבמחצית השני של המאה ה-16 מנהג זה היה מנהג נפוץ בקהילות מדינת פולין, אבל מן הסתם זה המנהג היה נפוץ שם אף מקודם לכן.

ומדבריו נראה שהטעם העיקרי הוא משום כיבוד היום, לכבד את יום כיפור בבגדים נאים. ועל דברי הטור כאן מתייחס הדרכי משה. וכאן הוא המקום הראשון שמצינו המנהג של לבישת בגדי פשתן. המנהג ללבוש בגדי **לבן** ביום כיפור מצינו כבר אצל הרבה ראשונים, אבל כאן הוא המקום הראשון שמצינו שהבגד היה של **פשתן**. וטעם מנהג זה ללבוש דווקא בגדי לבן ולא בגדים נאים אחרות. על זה הביא כמה טעמים. טעמו של המרדכי שיהא נדמה למלאכי השרת. ואחר זה הביא שני טעמים שהובא בהגהות מיימונית בשם המהר"ם, לכסות הבגדים כשאין לו להחליף, ולהזכיר יום המיתה. אבל הדרכי משה הבין בזה שטעמים הללו אין להם שום שייכות ליום כיפור במיוחד. אלא כתב על זה, דאפשר, שזהו יסוד הטעם למה שאנו נוהגים ללבוש שרגניז ביום כיפור, **כדי שיהא לבו נכנע וחרד לפני יום הדין**. וזהו טעם חדש ללבישת השרגניז, והוא על דרך המהר"ם. ובטעם זה יש בו צירוף בין זה שלובשים בגדי לבן, ובין זה שלובשים השרגניז, שהוא בגד מתים.

אבל המנהג אינו דומה כלל למה שהיה בזמנו של המהר"ם, אלא דומה יותר למה שהיה נהוג בזמן המהרי"ל. אבל הרמ"א לא הביא המהרי"ל בזה, וזה קצת תמוה, דהרמ"א מייסד הרבה מנהגים על פי המהרי"ל. ואפשר שלא ציין להמהרי"ל כיון שלא נהג כן רק הוא ולא כל הציבור, מה שאין כן הרמ"א מיירי ממנהג שכל הציבור ילבשו הקיטל.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

וכן כתב בספר המפה שלו³²⁸:

"יש שכתבו שנהגו ללבוש בגדים לבנים נקיים ביום כפור, דוגמת מלאכי השרת; וכן נוהגין ללבוש הקיטל שהוא לבן ונקי, גם הוא בגד מתים ועל ידי זה לב האדם נכנע ונשבר (ד"ע מהגהות מיימוני פ"ז דשבייתת עשור)".

ומה שמציין המקור לזה "דעת עצמו", הוא כמו שביארנו למעלה, דלא מצינו טעם זה בשום מקום. אבל בחושענא רבא שפיר הביא מנהג המהרי"ל ללבוש הקיטל, וז"ל³²⁹:

"ומהרי"ל (סדר תפלות חג הסוכות סי' ה עמ' שפב) היה נוהג ללבוש הקיטל בל"א כמו בראש השנה ויום הכפורים אבל שאר בגדי חול לא היה משנה כלל".

וכן כתב בספר המפה שם. ותמוה למה לא ציין הרמ"א את המהרי"ל כמקור למנהג ללבוש קיטל ביום כפור. וכן לא הביא כלל המנהג ללבוש קיטל בראש השנה. אם כן נראה מזה, שהבין הרמ"א שמדברי המהרי"ל אין מקור למנהג ללבוש קיטל לא ביום כפור ולא בראש השנה, דרך הוא בעצמו לבש הקיטל ולא שאר כל הציבור. אבל לפי זה תמוה למה הביא המהרי"ל בהו"ר? ואפשר שכוונתו כאן להשליח ציבור לבד, וכמנהגו של המהרי"ל. וזהו דלא כחבנת המען אברהם בדברי הרמ"א, ויש לעיין בזה.

רבי שלמה לוריא, מהרש"ל.

המנהג של לבישת הקיטל מצינו גם אצל בן דודו של הרמ"א רבי שלמה בן רבי יחיאל לוריא, המהרש"ל³³⁰. תלמידו רבי

³²⁸ שולחן ערוך, אורח חיים, הלכות יום הכפורים, סימן תרי, סעיף ד' בהגהה.

³²⁹ דרכי משה הקצר, אורח חיים, סימן תרסד, אות ב.

³³⁰ המהרש"ל, נולד ככל הנראה בשנת 1510 בעיר בריסק דליטא. אביו נמסר בצעירותו ויש אומרים שהתגורר בבית סבו, אבי אמו, הרב יצחק קלויקר מוורמייזא, (ראה גרף דברי ימי

משה בן אברהם קת מפרעמישלא³³¹ הביא בקונטרס הנהגת המהרש"ל³³², שגם המהרש"ל נהג כן, וז"ל:

"מורי מוהר"ש התיר לאבל אחד ביום הכפורים ללבוש הקיטל שלו שהוא לבן, כשאר כל אדם אפילו בלא בגד על הקיטל".

הרי מזה שבמקומו של המהרש"ל נהגו ללבוש הקיטל ביום כפור. ומשמע מדבריו שנהגו כן רק ביום כפור, אבל באמת יש לנו מקור אחר של המהרש"ל שאנו רואים מזה שגם בראש השנה נהג כן לכאורה.

הטור בהלכות ראש השנה³³³ הביא המדרש: "...ורוחצין ומסתפרין ע"פ... אבל ישראל אינן כן לובשים לבנים

ישראל. אבל אפשטיין פקפק בכך, ראה אפשטיין, משפחת לוריא, וינה תרס"א, עמוד 14 הערה (11). שניהן כרב בפוזנא, ולמד אצלו התלמוד. בגיל 25 נישא לאשתו בעיר בריסק, ועמד בראש הישיבה דבריסק. בשנת 1539 מצינו שכבר סידר בה גט. ראה, משה צינוביץ, אישים וקהילות, תל אביב תש"ן, עמוד 322.

בשנת 1544, נבחר לכהן כרבה של אוסטרוה שבווהלין, Ostróg, במקום חמיו רבי קלמן הברקשטן שעבר לכהן כאב"ד בריסק דליטא. ושימש כרב וגם כראש הישיבה באוסטרוה. וגם התמנה כרב הכולל של ווהלין כולה. בשנת 1553, עבר לשמש כאב"ד וראש ישיבה בלובלין. בתחילה שימש כראש הישיבה מיסודו של רבי שלום שכנא מלובלין, אך לאחר מחלוקת עם רבי ישראל, בנו של רבי שלום שכנא, עזב הישיבה והקים ישיבה משלו. ונפטר בלובלין בגיל 63, בשנת 1573.

היה מגדולי פוסקי ההלכה ופרשני התלמוד, וממנהיגי יהדות אשכנז במאה ה-16. חי ופעל בערים שונות ברחבי פולין בהן עמד בראשות ישיבות. ומחבר ספר ים של שלמה, על מסכתות הש"ס, וחיבורים נוספים.

ומתלמידיו הגדולים הם: רבי יהושע פלק (וולק) כץ, מחבר ספרי פרישה ודרישה על הטור, והסמ"ע על השולחן ערוך. רבי חיים בן בצלאל מפרידברג, אחי מהר"ל מפראג, ומחבר ספר החיים. ורבי משה מת, מחבר ספר מטה משה. ורבי ישעיה הלוי הורוביץ, השל"ה, ועוד.

³³¹ תלמיד המהרש"ל. נולד בשנת 1551 בפולין. בתעירתו למד אצל המהרש"ל. ובספרו הרבה להביא דעת רבו. מתחילה שימש כרב העיר בעלזא שבגלציה. ואחר זה שימש כרב בעיר פרמיסלא, ומשם עבר לעיר אפטא. ובסוף ימיו שימש כרב העיר קרקא, וכחבר ועד הארצות. ונפטר בשנת 1606.

ראה בספרו 'הואיל משה'. וראה בספר 'הנהגת המהרש"ל', שיי"ל ע"י הרב יצחק רפאל, ירושלים תשכ"א, עמוד ה' הערה 7: "שבני דורו שלא רצו להזכיר שמו 'מת' מזכירים אותו גם בשם 'ר' משה איש חי'".

³³² יצחק רפאל, בסוף ספר מטה משה, זכרון אהרן, אות כה, עמוד שנה.

הבגד שנהמך משמחה לאבל

ומתעטפים... ושמחים בר"ה לפי שיודעין שהקב"ה יעשה להם נס...". ועל זה כתב רבי יואל סירקיש, מחבר פירוש בית חדש על ארבעה טורים³³⁴, בספרו הב"ח, את קטע המהרש"ל, וז"ל: "וכתב מהרש"ל (בביאורו לטור) ויש מקצת לפי זה ילבוש בגדים מרוקמים וצבעי ארגמן, ונ"ל, דאם כן אין כאן הוכחה שבטוח בו יתברך, כי שמא אינו מפורט טיפוס הדין כלל, ואינו חש, אבל כשלוש לבנים זוכר ביום המיתה, או נמי מראה הסליחה על דרך (ישעיה א' יח) אם יהיו הטאיתם כשנים כשלג ילבינו וגו' ". והנה אין הספר תחת ידי, אבל לכאורה מדברי הב"ח נראה שמתייחס לראש השנה, אם כן לכאורה מבואר מזה שגם בראש השנה נהגו ללבוש הקיטל, וזהו דלא כדמשמע בקונטרס ההנהגות.

אבל באמת ראיתי בנו"כ על המחבר שם, כמו הטורי זרב, חבאר היטב, פרי חדש, ופרי מגדים³³⁵, דמשמע מדבריהם שהבינו כוונת המהרש"ל שאין כוונתו לבגד מיוחד כמו קיטל, אלא בעיקר לבגד שיש בו גוון לבן, ראה בדבריהם, ואפשר שנהגו לראש השנה רק ללבוש בגדי לבן, אבל לא הקיטל, וכמו שכתבנו למעלה לחלק בין בגד עליון לבן ובגד התחתון לבן. אבל בדברי המהרש"ל עצמו הובא בב"ח לא משמע כן.

³³³ אורח חיים, הלכות ראש השנה, סימן תקפא.

³³⁴ נולד בלובלין שבפולין לאביו רבי שמואל יפה ואמו סירקה (שרה). וכנראה, דהשם סירקיש, סירקיש או סירקס שהוסף לשם המשפחה הוא על שם אמו. בין רבותיו היה רבי צבי הירש שור מברסק, תלמיד מובהק של הרמ"א, שימש כרב במזמנה (וכן בלובמלא, מז'בוז' ובעלזא). ובשנת 1615 נתמנה לאב בית דין וראש ישיבה בברסק, ובשנת 1619 עבר לתפקיד דומה בקרקא וסביבותיה, שם כיהן עד יום מותו בשנת 1640. במשך חייו היה מראשי ועד ארבע ארצות. חתנו היה רבי דוד הלוי סג"ל הט"ז, בין תלמידיו נמנה רבי צבי הירש קלויזנר שהיה אב בית דין בלובוב ולובלין, ורבי מנחם מנדל קרזנמל בעל שו"ת צמח צדק.

³³⁵ וכן בשערי תשובה (שם) כתב שכהיום רק הנשים לבשו לבנים, ואילו כותנתו להקיטל, הרי נשים אינם לובשין קיטל כלל.

הסרגנוס

אבל רבי משה מת, בספרו מטה משה³³⁶, הביא דברי המהרש"ל, ואחר זה כתב, וז"ל: "ומזה הטעם נוהגים המדקדקים ללבוש הקיטל שהוא לבן ולבוש מתים". ומזה נראה לי ברור שעצם דברי המהרש"ל אינו מתייחס ללבישת הקיטל, רק לבגדי לבן בכלליות. אלא המטה משה מוסיף לזה, שה'מדקדקים', נוהגים ללבוש קיטל. ולכן יש לשער לפי זה, שגם המהרש"ל נהג ללבוש הקיטל בראש השנה, כיון שהיה מן המדקדקים. אבל ההמון עם לא נהג כן רק ביום כפור.

אבל מה שנראה לי יותר תמוה מזה הוא מה שכתב המהרש"ל בפירושו לזמירות של שבת³³⁷.

"במלבושי כבוד וכו', פי הראוי לישראלים ולא בחוקת הגוים, כדרך [האנשים ריקים] הים. ובפרט ביום השבת אנו צריכים להיות עטופים ומצויינין כמלאכי השרת, כדמשמע בפרק ב (שבת כ"ה) ממעשה רבי יהודה. ע"כ אנו לובשים סרבל שקורין קיטל, וכן מנהג באשכנזים, והוא ממרדכי ריינוס (שבת רמז שפ"ה)".

ומדבריו מבואר שבכל שבת ויום טוב עושים כן. אבל לכאורה הוא בוודאי לא נהג לעשות כן. ואפשר שכוונתו רק לפרש דברי הפייטן. ועוד יש לעורר בדרך אגב, שהמרדכי לא כתב טעמו שיהא דומה למלאכי השרת, אלא כתב שיהא בזה מכסה בגדיו של חול, וכמו שביארנו למעלה באריכות, אם כן לא הבנתי מה שמציין לזה דברי המרדכי.

³³⁶ מטה משה, עמוד העבודה, ר"ח אלול וראש השנה, סימן תשפז, זכרון אהרן, עמוד רכג.

³³⁷ יוסף מרדכי דובאוויק, זמירות המהרש"ל לליל שבת קודש עם פירושו, קובץ מביני עמודי, תשס"ט, עמוד רנ-ב. וכן במאמרו של שמחה אסף, משהו לתולדות המהרש"ל, ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, ניו יורק, תש"ו, עמוד נב.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

רבי משה מֵת, מטה משה.

אבל נחזור למה שכתב רבי משה מת בספרו. שהביא מנהג לבישת הקיטל בראש השנה להמקדקים. אבל ביום כפור לא הביא המנהג כלל. אבל אין ראיה מזה שלא לבשו הקיטל ביום כפור, כיון שגבי חתן³³⁸ הוא הביא מה שכתב הכל בו שהחתן יתעטף בטלית לבנה, ועל זה כתב: "ומטעם זה מלבישין אותו הקיטל בשעת כניסת חופה". ובדרך אגב כאן הוא המקום הראשון שמצינו לבישת הקיטל להתן. ובטעם הדבר כתב:

"ולי נראה טעם למנהג זה, על דרך דאיתא במדרש, שלשה מוחלין להם עונותיהם מלך ונשיא והתן... ומאחר שנמחלין עונותיהם לכן הוא לבוש הקיטל להראות הסליחה, על דרך אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו".

ואחר זה הוא מדמה יום זה ליום כפור. אם כן לא מסתבר לומר שביום כפור עצמו לא ילבוש הקיטל. אבל עדיין נראה קצת תמוה למה לא הביא המנהג ביום כפור, או היה לו להזכירו בראש השנה. אם כן אינו רחוק לומר שלא לבש הבגד אלא בראש השנה ולא ביום כיפור, ויש לעיין בזה.

רבי חיים, אחי המהר"ל.

וכן הובא אצל רבי חיים בן רבי בצלאל ליווא, אחיו של המהר"ל מפראג³³⁹, שכתב³⁴⁰:

³³⁸ מטה משה, עמוד גמילות חסדים, חלק שלישי, בהכנסת מלה, פרק א, בהכנסת מלה וטעמים, סימן ב, ד"ה ונראה לי. זכרון אהרן, עמוד שג.

³³⁹ תלמידו של רבי שלום שכנא, ומהרש"ל, ואצל רבי שלום שכנא למד בצוותא עם החי"א, ורב בק"ק פרידבורג וכן בק"ק וורמיש, וריצברג. בעמח"ס אגרת הטיול, ויכוח מים חיים, באר מים חיים, ועץ חיים, וספר החיים.

³⁴⁰ ספר החיים, ספר סליחה ומוחילה, סוף פרק ה.

הסרגנוס

"ועוד יתבאר ג' דברים אלו שהם תשובה תפלה צדקה. כמה ענינים אנו עושים בימים אלו שאינם רק ציור והתעוררות לנפש הבהמי שאינו מתעורר רק ע"י ענינים אלו. כמו שאנו נוהגים ללבוש לבוש הבדים שנקרא סרגני"ש (או"ח סימן תר"י סעיף ד, בהגהה), שהוא לבוש המתים, כדי להרעיד את החוטא על ידו, ויזכור את יום המיתה. כענין שדרשו (במסכת ברכות, דף ה עמוד א), על תהלים (פרק ד פסוק ה) רגזו ואל תחטאו וגו'".

רבי מרדכי יפה, הלבוש.

וכן הובא המנהג אחר זה אצל רבי מרדכי יפה, אב"ד שוועריץ³⁴¹, בעל הלבושים, ותלמיד הרמ"א, וז"ל³⁴²: "נוהגין ללבוש בגדים לבנים נקיים הוגמת מלאכי השרת, וכן נוהגים ללבוש קיט"ל שהוא לבן ונקי, וגם לפי שהוא לבוש של מתים לפי מנהגינו, ועל ידי זה נכנע ונשבר לב אדם לעשות תשובה שלימה". וזהו המנהג של הרמ"א. וכן הביא המנהג בהו"ר³⁴³.

והנה לכאורה יש לחקור האיך הגיע מנהג זה לפולין? ונראה לכאורה שהגיע מגרמניה על ידי רבי יעקב פולק, וכמו שאבאר.

³⁴¹ רבי מרדכי יפה נולד בשנת 1530 בעיר פראג, במדינת בעהמן, לאביו רבי אברהם יפה, שהיה רבה של בוהמיה כולה. למד תורה אצל המהרש"ל, ורמ"א, בלובלין וקרקא. ואחר זה חזר לפראג.

בשנת 1561 גורשו היהודים מבוהמיה, ועבר לאיטליה, וגר שם למעלה לעשר שנים, במנטובה וונציה. ושם למד הרבה, וביניהם תורת הקבלה מהרב שלמה דיליקטש, שהיה גאון גדול, ובעל מקובל, וחיבר הרבה ספרי קבלה.

בין השנים 1572-58 חזר רבי מרדכי לפולין, והתמנה לרבה של העיר הורודנה. בשנת 1588 עבר ללובלין, ובשנת 1590 עבר לקרמניץ. בשנת 1592 עזב המהר"ל את רבנות פראג, ורבי מרדכי מילא את מקומו. לאחר ששב המהר"ל לפראג בשנת 1599 התמנה רבי מרדכי לרבה של פוזנא שבפולין, בה כיהן עד יום מותו בשנת 1612. ראה ויקי ערך מרדכי יפה.

³⁴² לבוש, אורח חיים, סוף סימן תרי.

³⁴³ שם, סימן תרסד.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

אלחנן ריינר³⁴⁴ מתאר את מצב היהודים בתקופה שבסוף המאה ה-15 ותחילת מאה ה-16, וזהו תוכן דבריו. המעבר מן המרכזים האשכנזיים המסורתיים, כדוגמת בירת בוהמיה, פראג, למרכזים שבמזרח, כדוגמת קרקא, באו, כי באותן שנים עשו יהודים רבים, בני שכבות חברתיות שונות את דרכם מאשכנז למזרח. כמו, לפולין גדול, ולפולין קטן, לדייסן ולליטא. מאז מאורעות המוות השחור באמצע המאה ה-14, נדדו יהודים מן המערב הגרמני למזרח הסלבי. אבל עד למפנה המאות ה-15 וה-16, לא נתייסדה בקהילות פולין הנהגה דתית שהשפעתה מגעת אל מחוץ לתחומיה של המדינה, וכן כמעט שלא מצינו ספרים הלכתיים או שום ספרים דתיים שנתייצרו בפולין.

אבל ברבע האחרון של המאה ה-15 הל שינוי עמוק בהרכבם החברתי של המהגרים האשכנזים לפולין. בני שכבות הגבוהות של הקהילות באשכנז, בעלי הון ממדינות שלזיה ובוהמיה, ותלמידי חכמים מן השורות הראשונות, שעקרו ממחוזותיהם השונים באשכנז המזרחיים והלכו לפולין. והסיבה לכך היה, משום המצב הכלכלה של יהדות מערב אירופה, כמו גרמניה, וכן הגירושים מן העיירות הגרמניות. בעיקר התיישבו בפולין גדול בפוזנא. אבל מעט מהם ישבו בפולין קטן, כמו קרקוב. וביניהם היה רבי יעקב פולק. הקהילה בקרקוב היה ספוג מהתרבות האשכנזית בזמן ההוא. כמו חיי הקהילות, מנהגי הקהילות, וכדומה.

בעיקר היו המהגרים לעיר קרקוב מיוצאי בוהמיה. וכן מגרמניה, בעקבות זאת תבעה לעצמה קהילת המהגרים

³⁴⁴ ראה אלחנן ריינר, במאמרו "אשר כל גדולי הארץ הם תלמידיו: רבי יעקב פולק, ראשן וראש לחכמי קרקוב, בספר קראקא, קז'ימייז', קרקוב, מחקרים בתולדות יהודי קרקוב, תשס"א, עמוד 43-68.

האשכנזית החדשה את חלקה בהנהגת הקהילה ומוסדותיה. ורצו למנות לעצמה רב, שזכויותיו יושוו לאלו של רב הקהילה המקומית הפולנית הוותיקה ואשר יפעל בבית הכנסת לצדו, והיה מחלוקה גדולה בזה. ולמעשה חילקו הרבנות לשניים, רבי פרץ רב הקהילה הבוהמית ורבי אשר למל רבה של הקהילה הפולנית, ולאח זמן קצר ביטל המלך רבנות של רבי פרץ.

אבל החברתית האשכנזית בקרקוב נתייסד יותר ויותר, ואחר זמן מה נהפך הקהילה לחברה אשכנזית, שזה הופכה את מדינת פולין למרכז של תורה. ובזמן זה פעולתו של רבי יעקב פולק נוצרה הוויה חדשה בקהילות פולין. בנעוריו למד רבי יעקב בישיבתו של רבי יעקב מרגלית³⁴⁵ בנירנברג, וכן שהה תקופה ארוכה באיטליה, והכיר את חכמיה. רבי יעקב פולק שימש מתחילה כרב בעיר פראג. בעת שהייתו בפראג יצא שמו כלמדן מופלג, וכן בשביל הפולמוסים הציבוריים שנטל חלק בהם. כמו פולמוס המיאון, ועוד³⁴⁶.

אם כן אינו רחוק לשער שבאותו התקופה שנתייסד הקהילות הפולנית על ידי יהדות בוהמיה וגרמניה, אז הגיע לפולין הרבה ממנהגי מערב אשכנז, ולכאורה אז הגיע גם המנהג של

³⁴⁵ ראה שמות חכמים, קיצור תולדות רבותינו הראשונים, עמוד תט-יא.

³⁴⁶ רבי יעקב הגיע לקרקוב בין שנת 1492 שבה אירע פרשת המיאון בפראג, ושנת 1493 שזה הוא השנה שנזכר שמו כאחד ממנהיגי הקהילה.

בתחילת שנת 1503 התמנה כרב הכללי מטעם המלכות לכל יהדות פולין, אבל כמה שנים עבר ונאלץ לעזוב את העיר, בין השנים 1509-14 בשביל הפולמוסים, אבל בשנת 1522 נמצא עוד הפעם בקרקוב. ואחר כמה שנים קיבל כתב הגנה מהמלך לגור בכל עיירות שבמדינת פולין. הרבה סערות עברה על רבי יעקב, ובהרבה מחלוקות עירב ראשו, ואפילו החרמו אותו. רבי יעקב שימש כראש ישיבה, אבל לא כרב העיר. ומתלמידיו היו רבי שלום שכנא מלובלין [ראה שו"ת הרמ"א, סימן כה]. רבי יעקב היה המייסד דרך הלימוד הפולנית, הידוע כשיטת החילוקים, וזה התנתק את הישיבה הפולנית מזיקתה למסורת הישיבה האשכנזית.

ראה: ריינר שם. צמח דוד לרבי דוד גאון מהודרת ברויאר, ירושלים תשמ"ב, עמוד 138. רבי יעקב פאלאק, המהרי"ף, אשר זיוו, הדרום, נג, עמוד 63-118.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

לבישת השרגניז לקהילה החדשה של פולין. ובפרט שבאותו זמן כבר מצינו גם בגרמניה בימי המהרי"ל שנהגו ללבוש בראש השנה ויום כיפור. אבל יותר מזה נראה שבעת שהייתו באיטליה התחיל לנהוג במנהג זה. והגם שאין לי ידיעה פרטית על מנהג בוחמיה בענין זה, והיאך שנהגו קהילת פראג בתקופה זו [שמשם יצא רבי יעקב לפני בואו לפולין], אבל ראה להלן מה שכתבתי במנהג ק"ק פראג.

מצאתי דבר תמוה בדברי רבי יום טוב העליר³⁴⁷, "התוספות יום טוב". שכתב, בספרו להם חמודות³⁴⁸, כי שלמה מולכו המשיח שקר, במאה ה-16, הביא עמו לרגנסבורג בין יתר בגדיו "סרגינוס שקורין קיטל". והנה שלמה מולכו לפני בואו לגרמניה נדד בהרבה מקומות, ונסע הרבה מסעות, כמו למדינות תרכיה וסוריה ועוד. אבל לפני בואו לרגנסבורג שהה באיטליה לזמן מה³⁴⁹, ובשנת 1532 הגיע לרגנסבורג. כן מבואר בספרו של השתדלן רבי יוסף יוסלמאן³⁵⁰. אם כן מסתבר שבגד זה הגיע לידו באיטליה, וכמו שביארנו למעלה שזה היה בגד שהיו לובשים אותו בראש השנה.

אבל מכל הנראה למעלה מבואר שכבר נהגו ללבוש בגד זה בגרמניה באותו זמן, וכן המהרי"ל כבר נהג בזה, וכן בכל מדינות פולין כבר נהגו בזה. אם כן מה זה שהביא מולכו בידו

³⁴⁷ רבי גרשון שאול יום טוב ליפמן הלוי הלר ולרשטיין. נולד בשנת 1579 בולרשטיין שבבוואריה, בצעירותו למד אצל המהר"ל מפראג. בהיותו בן 18 נתמנה לדיין בפראג בבית דינו של רבו המהר"ל. בשנת 1625 נתמנה לרב בניקלשבורג. לאחר 6 חודשים נתמנה כאב"ד בווינה. וכידוע סבל הרבה, והקיסר אסרו במאסר. בשנת 1631 עבר לפולין וישב בלובלין, בריסק, נמירוב ובלודמיר. בשנת 1643 נתמנה לרבה של קרקא. ולאחר כמה שנים גם לראש ישיבתה. נפטר ונקבר בעיר בבית הקברות היהודי העתיק בקרקא.

³⁴⁸ על הרא"ש, הלכות קטנות, ציצית, סימן יא, אות כה.

³⁴⁹ ראה ה. גרץ, דברי ימי ישראל, ח"ז, עמוד 18-415.

³⁵⁰ גרץ, שם. וראה עוד מה שכתב בזה שלמה אידלברג, במאמרו "האם נתלווה דוד הראובני לשלמה מולכו במסעו לרגנסבורג?". ומה שאנו רואים מעדות זה. תרביץ, תשרי אדר, תשל"ג, עמוד 53-148.

הסרגנוס

לגרמניה? ואפשר שאין כוונתו לומר שלפני זה לא היה שם, אלא שזה גם כן היה בין בגדיו, וצ"ב.

ממחצית השני של המאה ה-16 ותחילת מאה ה-17 ואילך זה היה כבר המנהג הקבוע בפולין, וכן בגרמניה ושאר קהילות בארצות אירופה. אבל לא בכל מקום היה המנהג בשווה, ומוצאים כמה דינים חדשים אשר לא נמצא ולא שמענו מקודם בענין בגד זה.

רבי דוד הלוי סג"ל³⁵¹ מחבר ספר טורי זהב שחי ופעל בפולין במאה ה-17, הביא המנהג, והוסיף³⁵²:

"יש נ"מ בין ב' טעמים אלו לאבל, דלטעם הראשון אסור ללבוש הקיט"ל. ולטעם הב' מותר, ונראה דהסומך על טעם הב' ולבוש לא הפסיד".

ומבואר בדבריו שאם האבל לובש הקיטל זה תלוי בטעמי המנהג, אבל כתב שבדיעבד אם לבש הקיטל לא הפסיד. ולהלן אכתוב יותר מענין זה. אבל בטורי זהב מצינו דבר תמוה, וזהו ההשנות מבגד פשוט, לבגד קדוש, והיינו בגד של תפילה. שכתב³⁵³:

"...ועוד נ"ל, דג"כ ההולכים מבה"כ ביה"כ לפנות, והם מלובשים קיט"ל צריך שיפשיטו הקיט"ל, כיון שבגד זה מיוחד להתפלל בו"³⁵⁴.

³⁵¹ נולד לאביו רבי שמואל בלודמיר בשנת 1586. התחתן עם בתו של רבו המובהק הרב יואל סירקיש (הב"ח). בשנת 1641 התיישב באוסטרוה שם העמד ישיבה, וכתב את חיבורו המפורסם על השולחן ערוך הנקרא טורי זהב (ט"ז). ובעת הפרעות בשנות הזעם ת"ח ות"ט, 1649-50 ברח למוראביה, ואחר זה ללבוש בפולין. בשנת 1654 נתמנה כרב העיר בלבוש. ונפטר בשנת 1667. בין רבותיו נמנה אחיו הגדול, רבי יצחק הלוי סגל, מחבר שו"ת מהר"י הלוי.

³⁵² ט"ז, אורח חיים, הלכות יום הכפורים, סימן תרי סעיף ד.

³⁵³ ט"ז, אורח חיים, סימן כא ס"ק ג.

³⁵⁴ ודין זה הובא גם באליה רבה, ופרי מגדים, בסימן תר"י.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

ומדבריו נראה שבמקומו היה הקיטל בגד שלבשו רק בשעת התפילה, ולכן היה בגד של תפילה³⁵⁵. וזהו המקום הראשון שאנו רואים דבר כזה.

רבי אברהם הלוי גומבינר³⁵⁶, המגן אברהם, שהיה חי בסוף מאה ה-17 גם כן הביא המנהג, אבל הוא מוסיף שגם נשים יכולים ללבוש הבגד, וזהו דבר שלא מצינו עד כאן, שהנשים ילבשו הקיטל בראש השנה³⁵⁷. הגם שמצינו הענין של לבישת לבנים אצל הנשים אבל לא לבישת הקיטל, דקיטל הוא בגד אנשים, ולא בגד נשים, כמו שביארנו. ואפשר שרק הציע הדבר ולא שנהגו כן. אבל בדבריו לא מצינו שבגד זה היה בגד מיוחד דוקא לתפילה, אלא שנהגו ללבוש גם שלא בשעת התפילה.

אבל נראה לומר בזה, דלכאורה אני רואה בדבריו דבר תמוה ביותר, שכתב דנשים לא ילבשו לבנים, אבל יכולים ללבוש את הקיטל, ולכאורה, בפשטות הם דבר אחד? אלא נראה מזה, שבאמת אינו מתכוון לקיטל שהוא בגד אנשים, אלא מדבר מסרגנום נשים, ואפשר שאין בזה גוון לבן, אלא שאר גוונים, ולכן הוא מחלק בין בגד לבן לקיטל. ויש לעיין בזה.

³⁵⁵ אבל להלן אבאר שאפילו במקומו זה היה בגד שלבשו גם בעת הסדר, אבל זה אינו קושיא, כמו שאבאר.

³⁵⁶ רבי אברהם (נקרא אברהם אבלי, כמו אב' אלה). נולד בעיר גומבין שבפולין בשנת 1637, לאביו הדיין רבי חיים הלוי. למד תורה בפוזנא, ובשנת 1660 הגיע לעיר קאליש בפולין. ושם כתב את ספרו מגן אברהם. ונפטר בשנת 1682.

³⁵⁷ וראה מה שכתב בזה רבי אפרים זלמן מרגליות, שהיה חי בתחילת מאה ה-19, בספרו מטה אפרים (סימן תקפא, סעיף נה) שהנשים לובשים לבנים בראש השנה, אבל בלי ציפוי של זהב עליהם. וז"ל: "יש ללבוש בגדים נאים לכבוד היום, ומכל מקום לא יהיו חשובים כשל שאר יום טוב כדי להעלות על לב שהוא יום דין. ויש מקומות שלובשים לבנים, ונאים ובמדינתנו אין מקפידין בזה ולובשים בגדים חשובים כמו בשל שאר יום טוב, ואין לובשים לבנים, רק מי שנוהג ללבוש לבנים בשבת רק הנשים נוהגות ללבוש לבנים בראש השנה, וצנועות שבהן אין לובשות הלבנים החשובים בציפוי כסף וזהב שלובשות ברגלים".

וראה עוד בשו"ת מנחת אלעזר חלק ב, סימן סד.

מנהג מדינת בוהמיה, ק"ק פראג.

וכן בבוהמיה כבר נהגו בזה בסוף מאה ה-17. כן נראה מדברי רבי אליה שפירא³⁵⁸ ראש ישיבה בפראג בסוף מאה ה-17 ותחילת מאה ה-18. שכתב³⁵⁹:

"נוהגין במדינות אלו שאכל אין לובש הקיטו"ל. ואפשר שכבר נכנע לבו, או דהוי כמלבוש של שבת. ובקיצור של"ה [דיני יוה"כ] כתב שנוהגין שאכל לובש הקיטול, רק לובש עליו הסרבל או הילרא"ק, ע"כ".

הרי מבואר בדבריו שנהגו ללבוש הקיטל בבוהמיה ובעיר פראג שהיה גר שם. אבל בדבריו אנו רואים שנהגו שאכל אינו לובש הקיטל, והוא מבקש טעם לזה. וכן הביא כמה שיטות בזה. וגם בטורי זהב הביא שני צדדים בזה, וכמו שהבאנו דבריו למעלה.

ובאמת בתחילת המנהג ללבוש השרגניז [קיטל], לא מצינו יוצא מן הכלל למנהג זה, כמו שאכלים לא נהגו במנהג זה. בתחילת המנהג בזמן הראשונים כמו הראב"ן וראב"ה שזה היה רק מלבוש ליום טוב בכלל לא מצינו נידון זה. מצינו ברשב"ם בענין בגדים לבנים בכלל, שפסק בזה דאין לאכל ללבוש בגדים לבנים בשבת כיון שהם מדברים שבצנעא, דאין זה בגד שכולם לבשו. אבל לכאורה אחרי שהתחילו לילך בבגד זה לא מצינו שיהא עושים חילוק בין מישחו אבל, למי שאינו אבל. ואפילו בזמנו של המהר"ם שהתחילו ללבשו כבגד יום טוב גם כן לא מצינו חילוק כזה.

³⁵⁸ נולד בשנת 1660 בפראג לאביו רבי בנימין וולף. בצעירותו למד תורה בקאליש, פולין, אצל רבי אברהם גומבינר, בעל מגן אברהם. בתחילה כיהן כרב בעיר קליין, ולאחר מכן בעיר טיקטין, לבסוף התמנה לדרשן וראש ישיבה בעיר הולדתו, פראג. ונפטר בשנת 1712. והוא מחבר הספרים אליה רבה ואליה זוטא.

³⁵⁹ אליה רבה סימן תרי, אות ו.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

המקום הראשון שמצינו השאלה אם אבל לובש הקיטל הוא בקונטרס המנהגים של המהרש"ל, אבל גם הוא כתב שם שגם האבל ילבוש קיטל, וכן הט"ז כתב שלכאורה זה נראה בשני טעמים של הרמ"א, אבל לא ראינו שלמעשה ידעו בו עד תקופת האליה רבה, דהיינו בסוף מאה ד'.

ולכאורה נראה דהמושג שאבל לא ילבוש הקיטל התחיל במדינת פולין, ובתחילה היה רק שאלה שבמה התחילו לשאול, אבל במשך השנים התחילו לנהוג בו. עד שנתמנה באיזה מקומות כדין, ומשם עבר לכוהנים, ובמהמיה הוא המקום הראשון שמצינו שהאבל לא לבש הקיטל למעשה, אבל באמת אפשר שבפולין היה איזה קהילות שנהגו בו, אבל אין לנו ידיעה ברורה בזה.

מנהג ק"ק וורמייזא.

אבל לא בכל מקום נהגו שאבלים לא ילבשו הקיטל, ומצינו בקהילת וורמייזא שנהג מנהג דומה לזה.

רבי יוזפא שמש, בספרו מנהגים דק"ק וורמייזא, הביא המנהג ללבוש קיטל דוקא בראש השנה³⁶⁰: "לובשין קיטל ומצנפת לבן". ולא ביום כפור, אבל בהגהות מכת"י, הוסיף "וכן ביום כיפור". וכן נראה גם מדברי רבי יאיר חיים בכרך אב"ד וורמייזא, ששימש שם כרב בתחילת המאה ה-18³⁶¹, שהוא כתב בהגהות מקור חיים, על המנהג של הרמ"א ללבוש קיטל ביום כיפור הוסיף³⁶²: "ללבוש הקיט"ל, ומנהגנו ללבושו גם בשחרית שני ימים טובים של ראש השנה". הרי מזה

³⁶⁰ שם, עמוד קמז.

³⁶¹ בשנת 1700, בסוף ימיו של רבי יוזפא שמש, אחר שחזרו מגורשי וורמייזא לעיר, וכן ישב שם כמה שנים מלפני זה. ראה עליו במבוא לספרו של רבי יוזפא שמש, מכון ירושלים.

³⁶² הגהות מקור חיים (בכרך), סוף סימן תרי.

שנהגו ללבוש בין בראש השנה ובין ביום כיפור. ועוד נראה מזה, שבמאה ה-17 נהגו כל הקהל ללבוש קיטל ולא רק חזן בית הכנסת, וכן נראה גם משאר מנהגי הקהילות. אבל ראה להלן שמנהג ק"ק אמשטרדם היה, שרק החזן לבש הקיטל³⁶³.

ועוד נראה מדברי רבי יוזפא שמש, שבק"ק וורמיישא התחילו לנהוג במנהג שלא נהגו בגרמניה בזמן המהרי"ל, וזהו המנהג ללבוש מצנפת לבן. שזהו המנהג של התרומת הדשן, כמו שביארנו למעלה. ולכאורה שני מנהגים הללו אינם דומה כלל. דקיטל כפי הנראה מדברי הפוסקים הוא כדי להזכיר את יום המיתה. אבל לבישת לבנים באופן כללי הוא או כדי לדמותו למלאכי השרת, או משום כבוד היום.

אבל במנהגי וורמיישא לא מצינו כלל המנהג שהחתן לובש קיטל בעת החופה. ולכאורה המקום הראשון שאנו רואים מנהג זה הוא אצל רבי משה מת, בספרו מטה משה. וכנראה זה היה מנהג פולין ולא מנהג אשכנז.

וכתב³⁶⁴ שאבל גם כן היה לובש קיטל לבן ומצנפת לבן בראש השנה, אבל לבש "גם סרביל של חול על הקיטל, ומצנפת שחור [של חול] על המצנפת לבן...". הרי שנהגו ללבוש על

³⁶³ וכן כתב בספר מטה אפרים, (סימן תקפ"א, סעיף נא), וז"ל: "ויש מקומות שלובשים כל הקהל הכתונת לבן שקורין קיטל כמו ביום כפור, ובמקומות אלו לא נהגו כן. ואין לובשין קיטל רק המתפללים והתוקעין והכהנים העולים לדוכן, והמתפללים אינם לובשין אותם רק בעת תפלתם, והמנהג שגם המתפלל פסוקי דזמרה עד המלך לובש הקיטל, ועל הרוב אינו פושטו עד גמר תפלת שחרית, והתוקעים לובשים אותו אחר גמר קריאת התורה. ונוהגים שגם התוקע תקיעות דמיושב לבד אף שאינו תוקע הסדרים מכל מקום אין פושט הקיטל עד אחר גמר התפלה. אבל מי שהתפלל שחרית לבד פושטו אחר גמר תפלת שחרית והמתפלל מנחה וערבית אינו לובשו כלל". ובתמונה מק"ק פראג משנת 1734 אנו רואים שכל הקהל לבשו הקיטל, ראה להלן בציור 12. ומה שכתב שהמתפלל מנחה לבד לא לבש הקיטל, ראה להלן שמצינו בק"ק פרנקפורט שלבשו הקיטל גם במנחה.

³⁶⁴ שם, בהגהות מכת"י (ה) (ק).

הבגד שנהפך משמחה לאבל

הקיטל סרב של חול³⁶⁵. ולכאורה נראה מזה שני דברים. 1. שהטעם ללבישת הקיטל הוא כיון שזהו לבן, ומשום שמחה. דאי לא כן למה צריכים ללבוש על זה בגד של חול. 2. שהטעם בזה הוא גם כן כדי להזכיר יום המיתה, ולכן לובשים הקיטל גם תחת בגדי חול. וכמנהג הזה מצינו גם בשאר קהילות³⁶⁶, ולהלן אבאר.

אבל בשבת ויום טוב לא ראיתי שאכל לא ילבוש השבת מנטיל שנהגו כל הקהל ללבוש לכבוד שבת ויום טוב בוורמיישא, כמו שכתב רבי יוזפא במקום אחר³⁶⁷. ובאמת יש לעיין למה לא לבש בגד זה הנקרא שבת מנטיל על הקיטל, אלא לבש בגד של חול? ואפשר שצריך ללבוש בגד של חול, כיון דשבת מנטיל הוא כמו מעיל, וכן הוא הקיטל. ואינו עשוי ללבוש שני מעילים זה על גבי זה, ואולי לבש בגד של חול שהוא כמקטורן, וזה היה מכסה קצת הבגד לבן, אבל לא לגמרי. אבל כל זה הם רק השערות בעלמא, וצריך ביאור בכל זה.

ועוד נראה מכל זה, שקיטל היה בגד של תפילה, הרבי יוזפא הביא המנהג לראש השנה ביום, קודם סדר התפילה, וזהו כמבואר בטורי זהב שהבגד הוא בגד מיוחד לתפילה. הרי מזה שגם בגרמניה נעשה הקיטל כבגד של תפילה, ולא רק בגד של מועד.

³⁶⁵ וראה שם בהערה 7, שנהגו ליתן רצועה שחורה על הטלית כמו עטרה.

³⁶⁶ וכן נהגו בק"ק פיורדא (סימן צז), ובק"ק פרנקפורט, ראה להלן בפנים.

³⁶⁷ שם, עמוד לג, בהגהות, ד"ה מתפללין מנחה.

מנהג ק"ק פרנקפורט.

רבי יוסף יוזפא (האן³⁶⁸) נירלינגן³⁶⁹, ראש הדיינים בפרנקפורט, באותו תקופה שפעל הט"ז בפולין [מאה ה-16], שכותב בספרו יוסף אומץ כל פרט ופרט במנהגי ק"ק פרנקפורט באופן נפלא. לא הביא המנהג ללבוש קיטל לא בראש השנה, ולא ביום כיפור. רק בראש השנה, בהשתחויה שעשה החזן בשעת מוסף בשעת אמירת עלינו לשבח, הוא כתב³⁷⁰ שאסור להשתחוות סמוך לארץ ממש. ומוסיף:

"אכן אני קיבלתי ממורי הגאון מוהר"ר הירץ ז"ל אב"ד פה, שיש לפרוס הקיטל לפניו קודם הכריעה".

ואיני יודע אם הכוונה בזה לקיטל של החזן, או של ביהכ"נ, ואיני יודע למה דווקא הקיטל, הרי אפשר ליתן שם שום בגד אחר. ובכת"י ב' כתוב גירסא "כנגד פניו". ומשמע מזה שעיקר הכיסוי נצרך נגד הפנים. הרי וודאי שאי אפשר לומר דמיירי מקיטל של החזן³⁷¹.

לכאורה נראה מכל זה, שלא נהגו בק"ק פרנקפורט ללבוש קיטל בימים נוראים. על כל פנים לפני שנת 1630, שבזה השנה נגמר הספר יוסף אומץ.

³⁶⁸ על כינוי האן כתב נכדו רבי יוסף יוזפא קאשמאן סג"ל מפרנקפורט, בהקדמה לספרו נוהג בצאן יוסף: "כי כן מרגל בפומי דאינשי בק"ק פרנקפורט לכוות האיש על שם הבית, וביתו היה תרנגול אדום חקוק עליו". אבל שם משפחתו היה נערלינגן.

³⁶⁹ נולד בפרנקפורט על נהר מאין, בערך בשנת 1570, לאביו רבי פנחס זעליקמן. רבו המובהק היה רבי אברהם נפתלי (הירץ) סג"ל, אב"ד פפד"מ, מאסף הגהות המהרי"ל. רבי יוסף יוזפא היה ניכר כתלמיד חכם וחסיד (ראה בספר מקור חיים לבעל חוות יאיר). ונתמנה לראש הדיינים, וראש ישיבה בפרנקפורט דמיין. ונפטר בשנת 1637. ראה: במבוא לספר יוסף אומץ, מכון שלמה אומן, תשע"ו.

³⁷⁰ שם, סימן תתקעג, עמוד עדר.

³⁷¹ ראה שם, הערה 47.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

אבל בתקופה שאחר זה שפיר נהגו ללבוש קיטל בראש השנה ויום כיפור. שכן כתב נכדו, רבי יוסף יוסף (יזא"ר) מריז קאשמין³⁷². וז"ל³⁷³:

"...אלא שלמעלה מחכריכיו לובשים אותו קיטל בשנה מלובש בראש השנה ויום כיפור בבית הכנסת...".

הרי שנהגו ללבוש בבית הכנסת, וכן מביא בספר דברי קהלת לרבי שלמה זלמן גייגר³⁷⁴. שרשם מנתי קוק פרנקפורט. וכתב שנהגו כן בראש השנה בשחרית³⁷⁵, ובמנחה³⁷⁶, וביום כיפור³⁷⁷. בראש השנה הוא קורא הכנר "בגדי מתים". אבל ביום כיפור מרחיב את הדיבור, וכתב:

"וכל ב"ב [=בעל בית] לבש כבבקר ראש השנה בגדי מתים הנקרא זארגנים [לדעתי מובנו: צורך ארון, הכנה הנקרא בל"א זארג, והברת ניס שמושית כבמלת 'בענראבנים' והדומים³⁷⁸]. וגם הכובע. וב"ב אבלים על אב ואם, תוך י"ב חדש, לבשו בי"ג [=בימים נוראים] מעיל קטן סהר [שדרך כל ב"ב ללבוש בחול בימי קדם] על בגד מתים.

³⁷² על שם מקומו, שהוא על יד קלן, בגרמניה המערבית, סמוך לעיר דרין. ראה מביא שם נהגו כצאן יוסף, מכון שלמה אומן, תשע"ח, עמוד 9 ציון 2.

³⁷³ רבי יוסף נולד בערך בשנת 1685 לאביו רבי משה קאשמין (סם החול) נכדו של רבי יוסף יוסף נויירלינגן. למד אצל רבי דוד אופנהיים מחבר שו"ת נשאל דוד. הגדיל רבי אברהם ברוידא, מחבר ספר אשל אברהם על הש"ס, ונפטר בשנת 1759. ראה מביא שם, עמוד 18.

³⁷⁴ נהגו כצאן יוסף, מכון שלמה אומן, תשע"ח, ענין גמילת חסדים אית ת, עמוד ע.

³⁷⁵ רבי שלמה זלמן נולד בפרנקפורט בשנת 1792 לאביו רבי אהרן יצחק מיכל עליה גיטל בקהילה. רבי שלמה זלמן היה דיין בקהילה, וחזן בית הכנסת, תודע מחלוקת חכם גדול, נפטר בשנת 1878. ראה מנהגי פרנקפורט, חלק המועדים, צבי י לייטנר, ירושלים, תשמ"ב, עמוד 2.

³⁷⁶ ספר דברי קהלת, מנהגי תפלות ק"ק פרנקפורט על נהר מאין. רבי שלמה זלמן גייגר, 1865, עמוד 159.

³⁷⁷ שם, עמוד 171.

³⁷⁸ שם, עמוד 239.

³⁷⁹ ראה למעלה ביאור ענין סרגנט.

ובראשם כובע רחב שחור שדרך ללבוש בכל השנה על כובע מתים".

ומדבריו אנו רואים דשפיר נהגו ללבוש קיטל בימים נוראים. וכן נהגו ללבוש כובע של מתים, ופשטות כוונתו למצנפת לבן. גם רבי יעקב עמדין שהיה חי במאה ה-18, הביא את המנהג ללבוש קיטל ביום כיפור דוקא³⁸⁰: "נוהגים ללבוש בגדים לבנים נקיים, ובגד מתים העליון". וכן כתב גבי חתן³⁸¹.

לבישת הקיטל בליל פסח, אצל הסדר.

אבל בדברי רבי יוסף יוזפא נזכר, אנו רואים דבר מחודש במנהג לבישת הקיטל, וזהו המנהג ללבוש הקיטל בפסח אצל הסדר. שכתב בספרו [כת"י ב']³⁸²:

"אחר שסידר השולחן וגם ההסיבה בבגדי חופש כפי יכלתו [ילבש הסרגניש על בגדיו, כ"כ במנהגים בשם התשב"ץ]."

וזהו המקום היחידי שהביא רבי יוזפא המנהג ללבוש קיטל. ומציין לספר הגהות המנהגים. אבל כמו שביארנו למעלה אינו מוכח שכוונתו [של ההגהות המנהגים] שיעשה כן דווקא בפסח, אבל כנראה, הבין רבי יוזפא שכוונתו דווקא לליל הסדר, ונהגו כן בק"ק פרנקפורט.

המנהג ללבוש קיטל אצל הסדר הובא גם בטורי זהב³⁸³, וז"ל:

"וכ' מו"ח ז"ל אבל אינו מיסב, מאחר דישיבה כדרכה הוי דרך חירו', וכן המנהג. וכ"ש באותן שלובשין הקיטל"

³⁸⁰ סידור בית יעקב, למברג, תרס"ד, עמוד 338.

³⁸¹ שם, עמוד 124.

³⁸² שם, דיני סדר, אות תשמו, עמוד רטו.

³⁸³ ט"ז אורח חיים סימן תעב, סק"ג.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

בשעת סדר, שהאבל לא ילבשנו, אלא דנראה דטעם לבישת הקיט"ל הוא שלא תזוה דעתו עליו מפני השמחה, ע"כ ילבש בגד מתי, ולפ"ז גם האבל ילבשנו. ועמ"ש סי' תר"י לענין י"ה.

הרי שהביא המנהג, **דיש מי שנוהג כן**. וכן הובא מנהג זה בספרו של רבי אברהם גומבינר, בסוף מאה ה-17, מגן אברהם³⁸⁴, שכתב:

"וגם אינו לובש הקיטל כמו שנוהגין, דבלא"ה לבו נכנע. ונ"ל דה"ה אבל תוך ל' על שאר קרובי' כשלא נהג ז' קודם הרגל".

והיינו שהוא חולק על מה שכתב הטורי זהב בענין האבל³⁸⁵, אבל אנו רואים שבעצם נהגו ללבוש הקיטל בליל פסח אצל הסדר. ותקופה זו של הטורי זהב ויוסף אומץ הוא התקופה הראשונה שאנו רואים מנהג ללבוש קיטל בליל הסדר דווקא.

וכן כתב רבי יוסף יוזפא נכדו, בנוהג כצאן יוסף³⁸⁶, וז"ל: "וכשיבוא מבית הכנסת... ילביש את הסר גאות, מפני שמראה עצמו כבן חורין בהסיבה פן ירום לבבו וישכח את השם עושהו ה'ו, ומתוך לבישה זו זוכר יום המיתה". וזהו המנהג של לבישת הקיטל, שהוא קורא אותו בשם סר גאות, ואיני יודע מהיכן בא לו השם סר גאות. ואחר זה מבאר גזירת שם זה, וכתב: "ועל כן נקרא סר גאות, שהגאווה סרה ממנו". וזהו כטעמו של המהר"ם. אבל כמו שביארנו למעלה זה אינו שמו של הקיטל. ואחר זה הוא מוסיף: "לא כמו שהעולם משבשים לקרותו סרגנוס, עד שהבחור בספר התשבי רוצה

³⁸⁴ מגן אברהם סימן תעב, סק"ה.

³⁸⁵ וראה חק יעקב שם, סק"ה, שפוסק כט"ז.

³⁸⁶ שם, ענין ליל ראשון של פסח, אות ב', עמוד רצו.

להתנצל שבלשון ישמעאל קורין לכתונת סרגוס, אם כן למה אין אנו קורין לסתם כתונת סרגו"ס, ומה לנו ללשון ישמעאל (ובדרך הלצה נ"ל המנהיג שמה שקורין אותו קיטל הוא גם כן לשון קטלא). וכוונתו לרבי אליהו בעל מחבר ספר התשבי, והבאתי דבריו למעלה. ולכאורה אין כוונת הבחור לומר שבלשון ישמעאל **כהיום** נקרא סרגוס, אלא שבלשון ישמעאל הקדמון קוראים כתונת בלשון הזה, והסרגנוס הוא בגד ישן מזמן קדמון, ונשאר בשמו הישן. ומה שהקשה דאם כן למה אין אנו קוראים אותו כן, זה אינו קשיא כמובן, הרי הזמנים חלפו, ושפתי העמים חולפים, אבל אעפ"כ לעולם נשארים כמה תיבות אשר גזירתם באו מהתיבות הישנות. ומכאן ואילך זה נעשה כמנהג נתקבל בהרבה מקומות, והתחילו לנהוג בלבישת הקיטל, עד שנעשה כחלק אחד עם עריכת הסדר. אבל באמת זהו מנהג מאוחר.

מנהג זה של לבישת הקיטל בשעת הסדר הוא מנהג תמוה מאוד, דבעת עריכת הסדר מצינו דגוש מיוחד להנהגה בדרך הירות, וכמו שכתב המהרי"ל³⁸⁷:

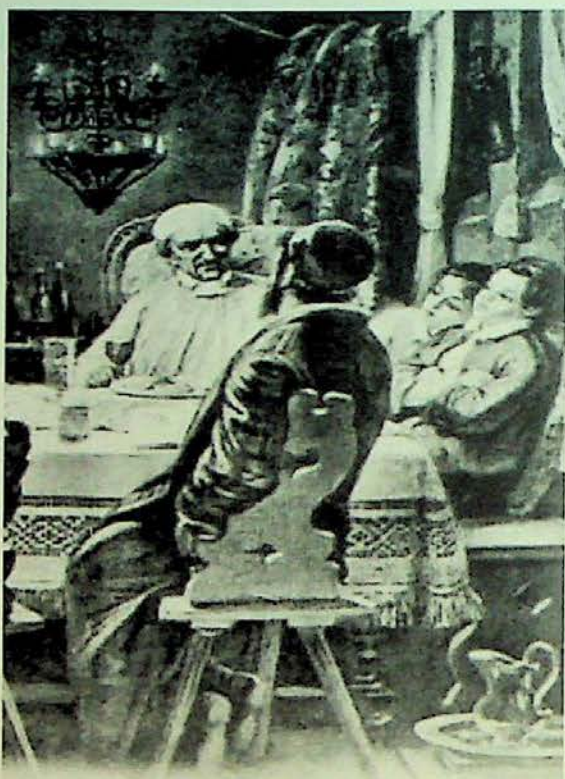
"אמר מהר"י סג"ל: כל ימות השנה טוב למנוע כלים נאים למען מיעוט שדרה זכר להורבן. לבד מלילות הסדר, לפי שהתורה הזהירה להראות דרך הירות, וכן בא"ח. על דרך שמשתמשין בכלי כסף וזהב ובגדי צבעונים באותה הלילה. ואפי' כלים הממושכנים בידו מן הגוים מותר להשים אותם על שלחן מיוחד לשמוח בראותם. וכן העיד שעשה כן אביו מהר"ם סג"ל".

אם כן לכאורה מה זה הזכרת יום המיתה בעת עריכת הסדר? ואפילו אם תאמר שבשאר ימים טובים עושים כן, אבל בליל

³⁸⁷ ספר מהרי"ל (מנהגים) סדר ההגדה, אות ד'.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

פסח בעת עריכת הסדר לכאורה אינו זמן למעט השמחה, ודבר זה קצת תמוה. אבל כנראה מנהג זה נתערבב מיום כיפור לפסח, ואיני יודע הטעם לזה, והיאך נתגלגל ערבוב זה.³⁸⁸

ציור 8. תמונה מאת מוריץ אופנהיים מ'סדר', ונראה הקיטל שהבעל הבית לובש. משנת 1860.

ומה שכתב מרקון³⁸⁹ שערבב בזה ענין חורבן הבית זהו טעות גמור. שהרי לא מצינו באף אחד מהטעמים שיזכרו הענין של חורבן הבית בקשר ללבישת הקיטל, וכל דבריו בנויים על יסוד שכתב שם, ובטעות יסודם.

³⁸⁸ וראה מה שכתב רבי צבי הירש קאלישר בענין זה על פי מה שכתב זקינו המהר"ל, בפירושו להגדה של פסח, 'יציאת מצרים', עמוד 18. וראה עוד מה שכתבתי בזה בסוף המאמר,

³⁸⁹ שם, עמוד 128.

מנהג ק"ק פראג בליל פסח, וראש השנה.

מנהג זה ללבוש קיטל בליל פסח. מצאתי גם בספר מנהגים בלשון אשכנז, שהודפס בק"ק בפראג בשנת 1611³⁹⁰, וזהו גם כן אותה התקופה של הט"ז ויוסף אומץ, וז"ל: "אין איין טייל קהלות טון די בעלי בתים שרגניז אן. דש מן זול גידענקן דענוך יום המיתה. דען ווש מיר פון שמחה האבן. זול מן אוימרטון גידענקן כאשר הוא סוף כל האדם". וכן בספר מנהגים, למדינות אשכנז פולין מעהרין ובעהמן³⁹¹, כתוב: "אין אייניגען קהלות טהון דיא בעלי בתים סרגנז אן, ווייל מאן אן יום המיתה דענקין זאלל...".

אבל חיפשתי ולא מצאתי שם המנהג ללבוש קיטל בימים נוראים. ובאמת כן משמע גם בתמונות שבספר מנהגים שם. שנראה מהם דבאמת לא לבשו הקיטל.

אבל לכאורה זה תמוה, דלא מצינו קהילה באשכנז במאה ה-17 שלא לבשו קיטל בימים נוראים, חוץ בפרנקפורט. ואפשר שלא נהגו בפראג במנהג זה, וצריך ביאור.

³⁹⁰ ספר מנהגים, שמעון לוי גינזבורג. מרקון (שם, עמוד 123) הביאו בשם ספר מנהגים אשר הודפס באמשטרדם בשנת 1645.

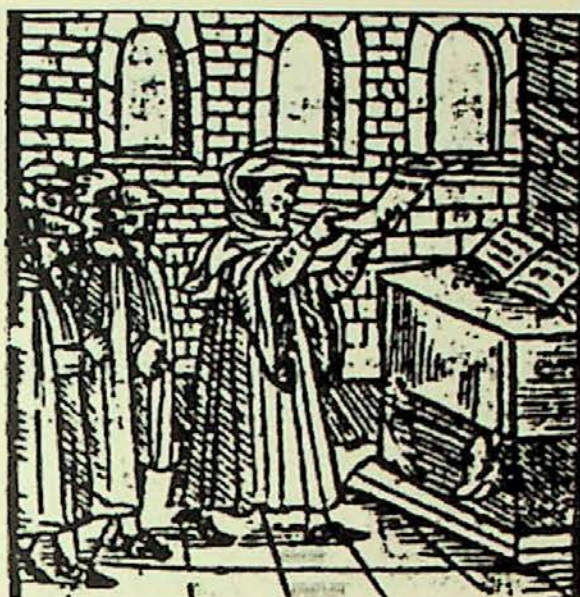
³⁹¹ דפוס קארלסרוא, וכן בספר מנהגים, מנהגי גרמניה, דפוס אפענבאך. לא מצאתי שנת ההדפסה בספר, ובאוצא החכמה כתוב על הספר שנדפס בשנת חש"ד. אבל איני יודע אם כן הוא, דנראה לי כהעתקה מספר המנהגים גינזבורג.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

ציור 9. תמונה מוהגדה של פסח גרמני, משנת 17-1716, ובו נראה הראש
המושפחה מלובש בקיטל, וכן המצנפת לבן (רובינס ציור 185).

ובאמת בתמונה אשר בספר המנהגים [תמונה 9] נראה שהיו
מלובש במקטורן. ואם לבשו הקיטל, זה היה כמקטורן, וכמו
שכתבתי למעלה שהסרגנוס אינו חלוק ארוך כטוניקה אלא
כמקטורן, דהיינו גלימה.

ציור 10. תקיעות שופר בבית הכנסת.

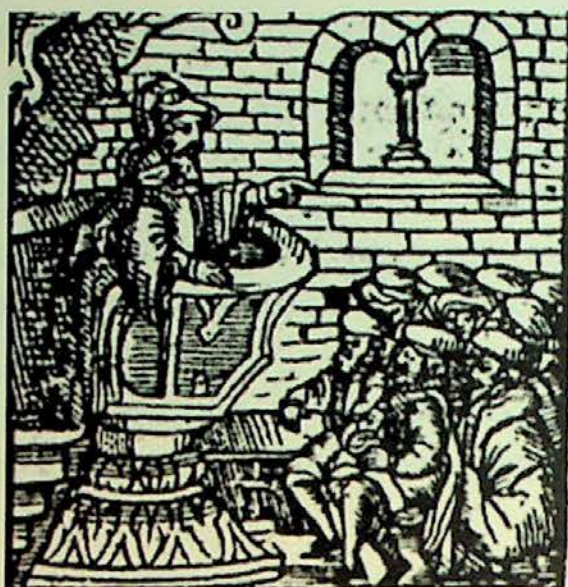
אבל באמת ראה בתמונה שבו הרב נראה דורש בבית הכנסת על הבימה בשבת תשובה [תמונה 10], וכל הקהל יושבים שם ומאזינים לדברי הרב. שם גם כן לבשו הקהל באותו בגד, אם כן לכאורה נראה מזה שלא לבשו סרגנוס בראש השנה כלל³⁹².

יהיאל גולדהבר בספר מנהגי הקהילות³⁹³, כתב שבמוזיאון היהודי בפראג מוצגת כיפה לבנה גדולה של משי, מיוחדת לימים נוראים, שנרקמה בשנת תק"ד¹⁷⁴⁴. וזהו משנת 1744. ומזה נראה שנהגו בקהילת פראג במנהג לבישת לבנים. אבל אינו ראיה מזה שלבשו קיטל, אבל נראה מזה שלבשו לבנים, וכן נראה שהיה לבן ונעשה משל משי. ונראה מזה ראיה למה שכתבתי למעלה שבגדים אלו לאו דוקא היה נעשה מפשתן.

³⁹² ובדרך אגב נראה בתמונה גם בגד הרב אינו כבגד כל הקהל, ויש בו בתי יד רחבים.

³⁹³ מנהגי הקהילות, ירושלים, תשס"ח, עמוד מא, סוף הערה 1.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

ציור 11. דרשת הרב בבית הכנסת בשבת תשובה.

אבל מתמונה אחרת מק"ק פראג משנת 1734, נראה שכל הקהל נהגו ללבוש הקיטל. ויש לדון בזה.

ציור 12. פראג 1734. ביהכ"נ בשעת התפילה בראש השנה. רוב המתפללים מלובשים בקיטל, והרוף היהודית (ruff), רובינס 220.

בגדי שבת בק"ק וורמיישא.

הגם שלא מצינו בק"ק פרנקפורט בתקופה של היוסף אומץ, המנהג ללבוש הקיטל בימים נוראים, אבל מצינו בדברי רבי יוסף נויירלינג, עדות למנהג שנהגו בעיר וורמייזא בימיו, ודומה לזה שהיה התחלת המנהג של לבישת השרגניז בימי הראב"ן. אם כן כדי הדבר לבארו. ולכן אע"פ שאינו שייך ממש לענין השרגניז, אבארו.

רבי יוסף נויירלינג³⁹⁴ כתב לבאר הטעם למה שנוהגים לשנות הסרבל לכבוד שבת ויום טוב. אבל לפני זה כתב דבר הנוגע לנו בענין הקיטל, וז"ל:

"אכתוב לפרש טעם המנהג הנהוג בינינו בשינוי סרבל המיוחד לשבת ויום טוב על פי קבלתי, כי כל מנהג אבותינו תורה, ומה שלא ידענו הוא לקוצר דעתנו ואבדת ספרים הקדומים בגזירות שעברו על ראשי קדמונינו ז"ל".

והיינו שאין הבגד שאנו לובשים בשבת ויום טוב, או בבית הכנסת סתם דבר שאינו נוגע. אלא הוא דבר של מנהג, ומנהג ישראל תורה. ואחר זה כתב:

"והטעם הוא כי בכמה מקומות אסור ליהודים לטלטל ברחובותיהם לבית הכנסת [במקום שאין עירוב], לכן עושים הסרבל סגור בצד ימין, שאולי אם יבא אדם על ידי משגה לפשוט ידו חוץ לסרבל ליטול הפץ או ספר או מה שהוא, ירגיש שהסרבל סגור ויעכבהו מליקה החפץ או מה שהוא, ועל ידי כן יזכור שהוא שבת או יום טוב. אהרי כתבי מצאתי בדרשות בן שועיב (סוף פרשת לך לך)

³⁹⁴ יוסף אומץ, שם, דיני כניסת שבת בבית הכנסת, אות תקצא, עמוד קסז - קסט.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

בשם המדרש שהמקושש נכשל שעל ידי שיצא בלא ציצית לא נזכר שהוא שבת, ולכן צריך האדם להתעטף בטלית או בגלימה או בסרבל, עד כאן לשונו.

וממשיך וכתב:

"ומפני שהטעם בשינוי הסרבל הוא מפני איסור הטלטול חוץ לעירוב, מה יקר בעיני מנהג ק"ק ווירמייש"א, שכל הליכתם בשבת חוץ מבתיהם הן לסעודה הן לילך לזכר או לשפינהולץ לובשים הסרבל המיוחד לשבת, שבכל מקום שילך האדם לרחובות קריה איכא למיהש לאיסור טלטול".

ומוסיף שאלו המשנים לא יפה הם עושים³⁹⁵: "ועל פי טעם זה מוכח דלא יאות עבדי העושים סרבל של שבת כמנהג חדשים מקרוב באו, שפותחים הסרבל גם בצדו השנייה, הפתוחה קרוב לאמה ומיפים הפתוח בנקבים וקנעפ"א בתוכם. ותופרים סביב במשי ממיני צבעונים דלא משמע להו שינוי הסרבל שהוא מפני האיסור טלטול רק הוא לנוי. ועל פי טעם הנ"ל משנין בזה מנהג אבותינו שהוא תורה".

ומוסיף, שזהו הטעם שנהגו בק"ק ווירמיישא למה שמעטפין טלית לחתן בשינוי גדול מאוד, עד כדי שאין שם רק בעל בית אחד או שנים היודעים העטיפה ההוא. כדי להזכירו באיסור הוצאה.

והנה הראב"ן כתב דבר דומה לזה, וכתב שלהכי לובשים בשבת שרגנישא, כדי שלא יבוא לעשות מלאכה. וכמו שביארנו למעלה באריכות. אם כן סברא זו נראה שהוא קרוב למה שנהגו בתחילת המנהג ללבוש הקיטל.

³⁹⁵ שם, סימן תקצב, עמוד קסח.

הסרגנים

ועוד נראה מזה, שבוורמייזא נהגו ללבוש גלימה על בגדיו לכבוד שבת, וזהו כמקטורן, דהיינו Cloak, והיה פתוח רק מצד אחד. וזה היה הבגד שהיו רגילים לילך עמו בבית הכנסת, ומזה האיה למה שכתבתי למעלה, שהבגד שנהגו ללבוש בבית הכנסת היה גלימה.

מנהג ק"ק אמשטרדם.

בספר מנהגי אמשטרדם, כתב³⁹⁶: "בעלי התפלה, הקורין בתורה, והתוקעים בראש השנה, צריכים להיות מלובשים בבגד מתים, דהיינו בראש השנה בתפלת שתירית, בבגד מתים שקורין סרגניז". ומזה נראה שבראש השנה רק בעלי התפלה, הקורין בתורה, והתוקעים נהגו ללבוש הסרגניז. ולא כל הקהל. וכן ביום כיפור³⁹⁷. אבל בפסח כתב שלא נהגו ללבוש הסרגניז³⁹⁸.

מנהג מעניין מצינו שם, שכתב בראש השנה³⁹⁹: "גם בימים נוראים אסור להיות עם כיפה לבנה בבית הכנסת אם אינו לובש סרגניז". וזהו דבר תמוה⁴⁰⁰.

מנהג ק"ק מטסדורף.

בספר מנהגי הקהילות⁴⁰¹, על מנהגי ק"ק מטסדורף, כתב דבר מעניין, שנהגו ביום כיפור שגם הקטנים לבשו בגדים לבנים כשבאו לבית הכנסת⁴⁰².

³⁹⁶ מכון ירושלים, ירושלים תשס"ב, עמוד פה.

³⁹⁷ שם, עמוד ק.

³⁹⁸ שם, עמוד נא.

³⁹⁹ שם, עמוד פו.

⁴⁰⁰ ובהערה 3 כתב י. ברילמן לבאר דבר דחוק בשם דע יונג, ואיני מבין דבריו.

⁴⁰¹ שם, עמוד ק.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

קיטל בשעת תפילת גשם וטל.

במאה ה-20 התחילו לנהוג במנהג חדש, שבעת אמירת גשם בסוכות וטל בפסח, נהג החזן ללבוש הקיטל, וזהו מנהג מאוחר ביותר⁴⁰³. והטעם לזה, והיאך נשתרבו מנהג זה ראה לחלן.

בארץ ישראל לא נהגו ללבוש קיטל בימים נוראים, כן כתב רבי אברהם משה לונץ⁴⁰⁴: "מעיל הקיטל אשר ילבשו ביום הזה האשכנזים בחו"ל איננו נוהג פה". ובהערות מוסיף טעם לזה "יען כי פה יחסרו שני הטעמים המסבבים הלבשתו, הטעם הא' כי הוא דוגמת מלאכי השרת, גם בימי החול וביהוד בשבתות ילכו כמעט כל יושבי עה"ק במעיל לבן. והטעם הב' כי הוא בגד מתים, כבר הזכרנו למעלה כי לא ילבישו את המתים הבגד הזה (ראה ערך הלכות המת)".

וכן הוא מנהג חב"ד. בהגדה של פסח כתוב⁴⁰⁵: "אין אנו נוהגין ללבוש קיטל להסדר". רבי יהושע מונדשטיין⁴⁰⁶ מספר: "הרה"ק רמ"מ מקאצק שאל את מו"ה משולם רייך התנו של הרה"ק רב"ש בן הצ"צ האם הצ"צ לובש קיטל בשעת עריכת הסדר, והשיבו בשלילה, ואמר הרה"ק מקאצק שהוא הצ"צ, הי' לו "א גוטן רבין וכו' " (שמעתי מהגר"י לנדא ע"ה, ששמע

⁴⁰² ראה עוד על מנהגי כמה קהילות: בספר מקום שנהגו, שלמה הלוי קטנקה, עמוד 4-53. ובמנהגי הקהילות, שם, עמוד מ-מו, בהערות באר שבע, מאת יחיאל גולדהבר.

וראה שם מה שכתב שמצאו בין החפצים של היהודים שנאסרו על ידי האינקוויזיציה, בגדים לבנים ליום כיפור, [וראה מה שכתב בזה, אבל לא כתב שהיה קיטל, רק בגד לבן בעלמא. ומסתבר שכן הוא, כיון שלא מצינו כלל בין ק"ק שבספר שנהגו במנהג זה]. מנהגי מהרי"ץ הלוי, פרק כב, אות ב, בהערות דינרי זהב, עמוד רסח-רעב.

⁴⁰³ ראה: מרקון, שם. ושם טוב גאגין, כתר שם טוב, ח"ג, 1954, עמוד 50. ויהודה דוד אייזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים, ניו יורק, 1917, עמוד 364.

⁴⁰⁴ בירחון ירושלים, א, וויען, תרמ"ב, עמוד 39.

⁴⁰⁵ בהוספות לשלחן ערוך הרב, אוצר החסידים, עמוד 112.

⁴⁰⁶ בכרם חב"ד 2 ניסן תשמ"ז, אות סד, עמוד 48.

הסרגנוס

מר"מ רייך הנ"ל). וכן החזן לא נהג ללבוש קיטל בחב"ד לא בראש השנה⁴⁰⁷ ולא בחושענא רבא⁴⁰⁸. רק ביום כיפור. אבל בגדים לבנים שפיר לבשו, וכמו שכתב שם⁴⁰⁹. וכן נהגו בק"ק במצרים כמבואר ברדב"ז שהבאתי למעלה, וק"ק תימן⁴¹⁰, ואלג'יר⁴¹¹, ושם טוב גאגין כתב שכן נהגו בק"ק סוריא, תוגרמא, מצרים, ומרוקן⁴¹².

⁴⁰⁷ אוצר מנהגי חב"ד, אלול תשרי, יהושע מונדשטיין, תשנ"ה, עמוד נט. ובאות פה שסכתב: "סיפר הרה"צ ר' דובער ריבקיין ע"ה כי אדמו"ר מוהרש"ב ובנו אדמו"ר מוהריי"צ לא היו לובשים קיטל בשעת התקיעות, אך הבעל תפילה בלויבאוויטש [השד"ר ר' יחיאל היילפרין] היה לובש קיטל, ולא אמר אדמו"ר מוהרש"ב מאומה, והשיב לו כ"ק אדמו"ר זי"ע כי לדברי אדמו"ר הזקן בשו"ע (תר"י ט) טעם לבישת הקיטל הוא כדי להיות דוגמת מלאכי השרת, ואין לטעם זה מקום בראש השנה, ומשתיקתו של אדמו"ר מוהרש"ב אין ראיה, מאחר ונהג שלא להתערב בענייני הנהגת בית הכנסת, אף בדברים שלא היו לרוחו".

⁴⁰⁸ כרם חב"ד 2, תשרי תשמ"ז, אות סד, עמוד 45.

⁴⁰⁹ וכן כתב גאגין שם.

⁴¹⁰ ראה: רבי יוסף קאפח, הליכות תימן, ירושלים, 1982, עמוד 13.

⁴¹¹ ראה רבי אליהו גיג', זה השלחן, ח"ב, אלג'יר, 1889, עמוד נג-ד.

⁴¹² גאגין, ח"ו, שם. לא ראיתי הספר בפנים, והובא אצל דוד גולינקין, במכון שכטר שנה ב', מספר 1, תשרי תשע"ו. והרבה ידיעות נכבדות, בפרט בטעמי המנהג ראיתי אצלו.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

טעמי המנהג.

למעלה בהמשך המאמר הבאתי כמה טעמים ללבישת לבנים או הקיטל בימים נוראים או בפסח, או באחד משאר זמנים שלובשים אותו. אבל עכשיו בסוף המאמר כדי לסכם הטעמים. וכן להוסיף טעמים חדשים אשר הם מעניין, ומוסיפים להבנת ענין.

באמת התחלת המנהג היה בלבישת השרגניז בשבת ויום טוב, דזה היה בגד שבת ויום טוב. והוסיפו הראשונים טעמים לזה או כמו שכתב הראב"ן שעל ידי זה אי אפשר לעשות מלאכות, או כמש"כ הראב"ה כדי לכסות בגדי חול. אבל כאן אבאר הטעמים הנוגעים למנהג מאוחר, והוא המנהג ללבוש הקיטל בימים נוראים. וכן אבאר המנהג שקדום ביותר, והוא המנהג ללבוש לבנים בראש השנה או יום כיפור, שזהו מנהג קדום אף לפני המנהג של לבישת הקיטל, וכמו שביארנו למעלה באריכות.

שלשה טעמים העיקריים להלבשת הקיטל הם: 1. שזהו בגד של שמחה, משום הגוון הלבן שבו. 2. שבלבישת בגד זה מדמים עצמם למלאכי השרת. 3. להזכיר בזה את יום המיתה. אבל מצינו גם טעמים אחרים, ומהם שדומים קצת לטעמים הנ"ל. ואבארם אחת אחת.

ואחלקם לשני חלקים, 1. לבישת לבנים. 2. לבישת הקיטל. וכן הזמנים אפשר לחלק לשני חלקים, 1. ימים נוראים, ימי דין. 2. פסח. וקודם אבאר הטעמים להלבשת בגדים לבנים בימים נוראים.

1. להביע רגשי שמחה ובטחון.

הטעם הראשון שמצינו ללבישת בגדים לבנים לראש השנה ויום כיפור הוא מה שהובא בירושלמי⁴¹³, והבאתי דבריו למעלה. דמצינו שנהגו עם ישראל ללבוש לבנים ולהתעטף לבנים ביום כיפור: "ר' חמא בי ר' חנינה ור' הושעיה... אי זו אומה כאומה הזאת בנוהג שבעולם אדם יודע שיש לו דין לובש שחורים ומתעטף... אבל ישראל אינן כן, אלא לובשים לבנים ומתעטפין לבנים... ושמחים, יודעין שהקב"ה עושה להן ניסים".

וירושלמי זה מובא אצל הרבה ראשונים⁴¹⁴. וזהו המקור הראשון שמצינו, שנהגו כל העם ללבוש בגדים לבנים ביום טוב, ומבואר מדברי הירושלמי שהסיבה לזה הוא להביע רגשי שמחה, כיון שבגדים לבנים הם בגדי שמחה, וראה למעלה שהבאתי כמה ראיות לזה⁴¹⁵.

2. לכבד את היום.

התניא רבתי הביא מנהג ללבוש בגדים לבנים ביום כיפור, וכתב טעם השייך דווקא ליום כיפור, והוא על פי הגמרא מסכת שבת⁴¹⁶, וז"ל: "אמר ליה ריש גלותא לרב המנונא: מאי דכתיב ולקדוש ה' מכבוד? - אמר ליה: זה יום הכפורים, שאין בו לא אכילה ולא שתיה. אמרה תורה: כבדהו בכסות נקיה". וזהו הטעם ללבישת בגדים לבנים, כדי לכבד בזה את היום שאין בו אופן אחר לכבדו. וכמו שביארנו למעלה, הרבה

⁴¹³ תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת ראש השנה פרק א' הלכה ג'. וראה עוד למעלה לשאר מקורות על זה.

⁴¹⁴ ראה למעלה בציונים.

⁴¹⁵ וטעם זה הובא גם אצל מרקון שם. וכתב שזהו הטעם הנכון.

⁴¹⁶ דף קיט עמוד א.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

ראשונים הביאו גמרא זו, אבל התניא רבתי הוא היחיד שמוסיף לזה "לבנים".

3. סמל של טהרה.

עוד מצינו טעם נוסף ללבישת בגדים לבנים בימים נוראים, כי הגוון הלבן הוא סמל של נקיות וטהרה. כמו שמבואר בפסוק בישעיה⁴¹⁷, "אם יהיו הטאיכם כשנים כשלג ילבינו אם יאדימו כתולע כצמר יהיו". והובא טעם זה אצל רבי דוד בן זמרא, הרדב"ז בדבריו שבאתי למעלה. באמת הוא כתב שם כמה טעמים לזמנים אחרים, כמו שבועות, וכן כתב טעם אחר לחתן ביום חופתו. אבל טעם זה של נקיות וטהרה כתב רק לראש השנה ויום כיפור.

4. להדמות כמלאכים.

הראבי"ה⁴¹⁸, ומרדכי⁴¹⁹, ורא"ש⁴²⁰, ועוד ראשונים⁴²¹. כתבו טעם מחודש למה שנוהגים ללבוש הקיטל, שביום כיפור אין אנו אוכלים ושותים, ומתפללים כל היום, ואנו דומים למלאכים. לכן לובשים לבנים, כיון שהמלאכים הם לבנים כידוע. וכן הרמ"א הביא טעם זה⁴²².

5. טעמים נוספים למנהג זה.

ראיתי אצל גולינקין⁴²³ שמסכם את הטעמים, וביניהם הביא כמה טעמים מעניינים. ואחד מהם הוא טעמו של גסטר⁴²⁴.

⁴¹⁷ פרק א' פסוק יא.

⁴¹⁸ ח"ב, מסכת יומא, סימן תקכח.

⁴¹⁹ מסכת יומא, פרק שבעת ימים, רמז תשכג.

⁴²⁰ קיצור פסקי הרא"ש, מסכת ראש השנה, פרק ד.

⁴²¹ ראה למעלה שכתבתי עוד מקורות לזה.

⁴²² וגם המהרש"ל בזמירות כתב טעם זה, אבל הוא כתב כן לכל שבת, ולא דווקא ליום כיפור.

⁴²³ שם.

וז"ל של גולינקין: שהטעם בזה הוא שיהא היהודים "דומה למה שרוב העמים לובשים בגדים נקיים בראש השנה שלהם. לדוגמא, הרומאים לבשו בגדים לבנים בראשון לינואר. מנהג זה מסמל שבן אדם מקבל על עצמו אופי חדש או זהות חדשה, וזהו על פי הפתגם שהבגד עושה את האדם"⁴²⁵.

עוד טעם אחר כתב בזה⁴²⁶, שהוא כדי לרמות את השטן, וכתב שם שזהו הטעם למה שהכהן גדול לובש לבנים ביום כיפור, כשנכנס לקודש הקדשים⁴²⁷.

כל הטעמים הללו הם טעמים ללבישת בגדים לבנים, אבל אינו טעם ללבישת הבגד הנקרא קיטל, דזהו תכריכי מתים. ועל זה מצינו טעם אחד, וזהו הטעם העיקרי. והוא מה שכתב הרמ"א, כדי להזכיר יום המיתה, ועל ידי זה יכניע לבו לשם.

⁴²⁴ גסטר, עמוד 9-58, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

⁴²⁵ ועוד כתב טעם אחר בזה: "להטעות את השדים והמזיקים, אם אתה לבוש בצורה אחרת הם לא יוכלו למצוא אותך". אבל טעם זה לא מסתבר משום כמה טעמים, ואין להאריך בזה.

⁴²⁶ החכם יב"ל במאמרו, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

⁴²⁷ וכתב שזהו הטעם למה שנהגו לקבור המת בתכריכים לבנים, כדי לרמות את השטן. ומדמה זה למה שכתוב בירושלמי (תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת כלאים פרק ט הלכה ג. עם הפירוש "ידיד נפש"): "ב' יוחנן מפקד, מלכשוני בורדיקא לא חיוורין ולא אופקין, [ר"י ציוה להלבישו בתכריכין בצבע התכלת, לא לבנים ולא שחורים. אמר] אין קמית ביני צדיקניא לא נבקה, [אם אעמוד בין צדיקים לא אתבייש בפניהן, שהרי אין בגדי שחורים] אין קמית ביני רשעניא, לא נבקה, [אם אקום בין רשעים לא אתבייש, שהרי אין בגדי לבנים]. רבי יאשיה מפקד אלכשוני חיוורין חפיתין [ר"י ציוה להלבישו תכריכים לבנים תפורים כיאות]. אקמין ליה, ומה את טב מן רבך [שאלו אותו, ובמה אתה עדיף על ר"י שהיה רבך ולא רצה תכריכים לבנים?] אקור לון, ומה, אגא בהית בעקבאי? [מה, וכי מתבייש אני במעשי?]. וכתב שמוזה נראה שעל ידי לבישת לבנים מרמין את השטן. ואיני יודע מה הוא רואה בירושלמי זה, ונראה יותר כי לובשים לבנים כדי להיות בסביבה טוב, אם הולך לגן עדן, וכן מבואר תלמוד בבלי מסכת שבת (דף קיד עמוד א): "והאמר להו רבי ינאי לבניו, בני, אל תקברוני לא בכלים לבנים, ולא בכלים שחורים. לבנים - שמא לא אזכה ואהיה כחתן בין אבלים, שחורים - שמא אזכה ואהיה כאבל בין חתנים". וראה שם מש"כ בענין זה. וראה עוד בתלמוד בבלי מסכת מועד קטן דף כז עמוד ב, בתקנת רבן גמליאל.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

וטעם זה מיוסד על טעמו של המהר"ם, שנהגו ללבוש השרגניט כדי להזכיר בזה יום המיתה כדי שלא תזוה דעתו.

אבל גולינקין הביא טעם אחר בזה⁴²⁸, והוא טעם מעניין, וז"ל: "כי הם מסתמכים על חגיגת האביב של היוונים המכונה Anthesteria, שהם היו לובשים תכריכים כדי להידמות למתים כשמחליטים האלים על גורלם בשנה הקרובה". טעם זה הוא מעניין, אבל אין לי שום סיבה לומר שזהו טעם אמת, כיון שלא ראיתי שום שמץ של הוכחה לומר שזהו יסוד וטעם של מנהג זה. ועוד יותר, הרי המנהג ללבוש תכריכים התחיל כמנהג לכל שבת ויום טוב, והמנהג לעשות כן בראש השנה בא אחר ימיו של המהר"ם, וכמו שביארנו למעלה.

טעמי המנהג לבישת הקיטל בליל הסדר.

המנהג ללבוש קיטל בלילי פסח הראשונים, יש לו כמה טעמים, אבל צריכים להדגיש שהטעם העיקרי הוא מה שאנו רואים בתחילת המנהג, וזהו השני טעמים, 1. שזה דרך חירות. 2. שזה בגד מתים, ועל ידי זה לא יזוה דעתו מהמת השמחה.

1. סמל של חירות.

הטעם הראשון שמצינו לבישת הקיטל אצל הסדר הוא אצל הטורי זהב ויוסף אומץ. והוא כדי להזכיר יום המיתה, שלא יזוה דעתו עליו. ובליילי פסח יש שמחה יתירה, ומצב של חירות שיושבים בהסיבה, ולכן הנהיגו ביום טוב זה דווקא. אבל טעם זה קשה, הרי בכל יום טוב יש לנו שמחה יתירה, וכמבואר באמת בדברי המהר"ם שלכך נהגו ללבוש בכל יום

⁴²⁸ סיגגל, עמוד 7-146, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

טוב, ולאו דוקא ליל פסח אצל הסדרה, אם כן למה דווקא פסח?
? ואפשר משום החירות שבו, אבל עדיין צריך ביאור.

ועוד יש לעיין בזה, דאם זהו סמל של חירות, אם כן למה
דווקא ראש המשפחה ילבוש הקיטל, הרי כל בני בית יעשה
כן⁴²⁹. אבל זה אינו קשיא, דמצינו אצל הסדר כמה דברים
שרק ראש המשפחה עושה, כמו ורחץ, יחץ. אם כן אפשר
שכן הוא גם בזה.

2. הזכרת יום המיתה.

אבל הטורי זהב כתב בתחילת דבריו שזהו לסמל הענין של
חירות שאנו חוגגים ביום טוב זה. אבל נראה לי שכוונתו
לחלק הלכן שבקיטל ולא לחלק התכריכים שבו⁴³⁰.

אבל באמת קשה לומר הטעם שלובשים קיטל כדי שיהא לבו
נכנע. הרי בפסח שאנו חוגגים הנס של יציאת מצרים,
שהוציאנו ממצרים לשמחה, ומאבל ליום טוב, איך יכולים
לבטל שמחה כזה על ידי הזכרת יום המיתה.

אבל באמת כמו שביארנו למעלה אין זה מושג חדש, אלא כן
מבואר במהר"ם, אם כן אין זה קשיא. ועוד, הרי אין כאן ענין
של הזכרת יגון וצער, רק הכנעה בעלמא⁴³¹.

⁴²⁹ כן הקשה גאגין שם. וראה עוד מה שהקשה שם, שאינו מבין מהו השמחה יתירה בפסח,
הלא לא מצינו בקרא שכתוב שם בפירוש הענין של שמחה, ואדרבה הרי פסח הוא הזכרת
העבדות. אבל לא הבנתי קשיתו, הרי הטעם אינו משום שמחה אלא משום חירות, והוא
מערבב שני דברים הללו.

⁴³⁰ ואפשר שרצו ללבוש בגד לכן משום חירות, והקיטל היה הלבוש שהיה מצוי אצלם, לכן
לבשו בגד זה, והוסיפו טעם זה אחר זה. אבל אין לי ראייה וסברא לומר שזה הטעם היה קודם
לטעם אחר.

⁴³¹ מצינו בספרים הרבה שדנו בטעם לבישת הקיטל בפסח, אבל כנראה מדבריהם אינם רק
טעמים נוספים, או טעמים כעין הטעמים הראשונים רק בנוסף קצת, ולכן אציין לכמה מקומות
שאפשר לעיין בהם, כי הם מלקטים כמה מהטעמים ראה: נתיבי המועדים, אליקום דבורקס,
תש"ע, עמוד קלט-קמב. שהביא טעמים נוספים למנהג לבישת קיטל בפסח. ענינו של יום,
ח"ו, דוד פלק, תשס"ח, עמוד טו-יט.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

גשם וטל.

המנהג שהשליח ציבור לובש הקיטל לתפלת גשם וטל הוא מנהג מאוחר, כמו שכתבתי למעלה. וטעם לזה לכאורה הוא, דכיון שמתפללים על גשם וטל, וזהו כשעת הדין, ולכן התחילו ללבוש כמו ראש השנה ויום כיפור שהם ימי דין. וכמו שהתחילו לנהוג כן בהושענא רבא, שמן התם נתגלגל לכך כיון שגם יום זה הוא יום דין.

אבל שם טוב גאגין כתב טעם לזה (בלי שום מקור), וכתב⁴³²: "כי גבורות טל וגשמים הם מעין תחיית המתים". ולכאורה כוונתו שלכן לובשים תכריכים, כמו שיעמדו בעת תחיית המתים, אבל לא מסתבר לומר שזהו הטעם.

אברך בשנה ראשונה אחר ההתונה.

יש נוהגים שחתן בשנה הראשונה שלאחר נישואיו אינו לובש קיטל. והראשון להביא מנהג זה הוא המהר"ם שיק בתשובה, ובדבריו משמע שזה היה מנהג מקובל, אבל כתב שלא ראה שום טעם לדבר זה, ולא שמע טעם לדבר זה, וכן אינו יודע לשום מקור לזה והוא רוצה לומר טעם לזה כי "מכל מקום כל מנהג ישראל תורה הוא ויש לו טעם", ולכן הוא כתב בזה כמה טעמים. וז"ל⁴³³:

"ומה ששאל עוד מה טעם יש במנהג שבשנה ראשונה שלאחר ההתונה אין לובשין הקיטל בראש השנה ויום הכפורים, ומה הדין באם אחד רוצה ללבוש קיטל, אם צריכין לגעור בו".

⁴³² שם.

⁴³³ שו"ת מהר"ם שיק, אורח חיים, סימן כח.

"הנה אמת הדבר שלא ראיתי ולא שמעתי שום טעם לזה, ולא מצאתי שום מקור למנהג זה. מכל מקום כל מנהג ישראל תורה הוא ויש לו טעם. ואני המלצתי שאפשר דמשום דעד עשרים אין בית דין של מעלה מענישים [שבת פ"ט ע"ב], והטעם משום דאין לו דעת צלולה כבן עשרים, וקיימא לן [גיטין ס"ה ע"א] דלמכור בנכסי אביו צריך שיהיה בן עשרים. ואמרינן [אבות פ"ה מכ"א] בן שמונה עשרה לחופה. ולכך קודם שהוא בן עשרים לא שייך ביה שהוא דומה למלאכי השרת".

"ואפשר דגם לטעם השני המבואר בשלחן ערוך אורח חיים סימן תר"י [סעיף ד'] כדי שיהא לבו נכנע, לא הקפידו בבחור שהוא פחות מבן עשרים, וכדי לקבוע ולפרסם שיש מצוה לישא קודם עשרים, הנהיגו הדורות שלפנינו שאפילו בשנה שאחר החתונה, שעדיין הוא קודם שנעשה בן עשרים ואינו בר עונשין, שאינו צריך ללבוש קיטל ולהכניע לבו כולי האי".

"אמנם כיון שאין מנהג זה מבואר בשלחן ערוך, אין גוערין במי שרוצה ללבוש, כמבואר במגן אברהם סימן תר"צ ס"ק כ"ב דמנהג שנמצא בשום פוסק אין לשנות".

ומבואר מדבריו שזהו מנהג בלי מקור, אלא כדי ליתן טעם למנהג ישראל הוא כתב כמה טעמים שאפשר לפרש על פיהם מנהג זה. אבל הטעמים הללו בוודאי אינם הטעמים שהתחילו לנהוג כן⁴³⁴.

⁴³⁴ וראה עוד בשו"ת יד יצחק, ח"ג, סימן ר"ב. וראה עוד בספר טעמי המנהגים, סימן תק"ג, בקונטרס אחרון. וכן במחזור דברי יואל (יום כיפור, אות נח) כתב שהאדמו"ר מסאטמר נהג לומר שילבשו הקיטל רק אחר שנת העשרים. וראה גינת ורדים, שנה ו, קובץ א, [יז], תשרי תשע"ג, במאמרו של יחיאל קליין, בענין לבישת קיטל ביום כיפור בשנה ראשונה לאחר הנישואין, עמוד קא-קבי.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

אבל לי נראה בדרך אפשר, שלכך נהגו באותו מקום דבשנה ראשונה לא לבשו הקיטל, הוא כיון שלא היה להם, ורק אחר זמן קנאו הקיטל. ואפשר שזה מבאר למה דוקא עד שנת העשרים, כיון שעל פי רוב אז כבר קנו את הקיטל.

וראה בספר קצה המטה שעל ספר מטה אפרים⁴³⁵ ובספר דרכי חיים ושלום⁴³⁶, ושו"ת דברי יציב⁴³⁷, שו"ת אגרות משה⁴³⁸, ובשו"ת מנחת יצחק⁴³⁹, שכתבו שגם התן ואברך בשנה ראשונה לובש הקיטל.

⁴³⁵ סימן תר"י, ס"ק ט"ו.

⁴³⁶ (מונקאטש), אות תשמ"ח.

⁴³⁷ (קלויזנבורג), או"ח, סימן ר"ח.

⁴³⁸ או"ח, ח"א, סימן קנ"ח.

⁴³⁹ ח"ד, סימן פ"ג, ופ"ד.

הסרגנוס

ביבליוגרפיה לספרי לעזי"ם.

- Israel Abrahams, M.A. Jewish Life In The Middle Ages, N.Y. = י. אברהמס = 1919 pp. 273.
- Buxtorf, Lexicon Chaladaicum, Talmudicum Et Rabbinicum = בוקסטורף = Denuo Edidit Et Annotatia Auxit Bemardus Fischerus, Leipzig 1875, pp 84 note 196.
- Meir ben Baruch aus Rothenburg. Sein Leben und Wirken, seine = בעק = Schriften, Samuel Back, Frankfurt A/M, 1.
- A Brull, Trachten Der Juden; Im Nachbiblischen Alterthumeein = ברילל = Beitrag Zur Allgemeinen Kostumkunde, Frankfurt 1873, pp, 34,
- Die Neugestaltung Des Rabbinerwesens Im Mittelalter. במאמרו = גידעמאן, Monatsschrift Für Geschichte Und Wissenschaft Des Judenthums, 1864, pp 97-110.
- Theodor Gaster, New Year: Its History, Customs and = גסטר = Superstitions, New York, 1955. pp. 58-9.
- Max Grunbaum, Judischdeutsche Chrestomathie, = גרינבוים = Zugleich Ein Beitrag Zur Kunde Der Hebraischen Literature, Leipzig 1882.
- The Church And the Jews In The 13th Century, Solomon = ס. גרעיצל = Grayzel, 1933.
- J. R. Woolf, Between Law And Society; AJS Review 25/1 = ג. וולף = (2000/2001) pp. 45-69.
- A Sinificant Controversy Between The Sadducees And = החכם יב"ל במאמרו = The Pharisees, p. 185 note 11
- J. Levy, Worterbuch Uber Die Talmudim Und Midraschim, Berlin = לוי = 1924, vol. 1, p. 43.
- J. B. Segal, The Hebrew Passover, London, 1963, pp. 146-7. = סיגגל =
- Jewish Self Government In The Middle Ages, Louis = פינקלשטיין = Finkelstein, N.Y. 1924, pp. 231, 249.
- A History Of Jewish Costume, Alfred Rubins, London 1967. = א. רובינס =
- Monatsschrift Für Geschichte Und Wissenschaft Des Judenthums, רוזנטל = Jahrg. 46 (N. F.10), 5/6 (Mai/Juni 1902), pp. 239-262.